

İLHÂNLI HÜKÜMDARI EBÛ SA'ÎD HÂN'A AİT DÖRT YARLIG

ÖSMAN G. ÖZGÜDENLİ*

Tanınmış şarkiyatçı Bertold Spuler, İlhânlı Devleti siyasî ve idarî tarihine dair meşhur eserini 1939 yılında yayımladığı zaman¹, araştırmacının istifadesinde, çoğu henüz neşredilmemiş durumda olan tarihî kaynaklar ile, İlhânlı hükümdarları Argûn ve Olcâyâtû'nun dış muhaberatıyla ilgili iki mektubu buluyordu². Bugün aradan geçen yaklaşık altmış beş yıllık süre zarfında, İlhânlılar devri tarihî kaynaklarının tanıtım ve yayınından başka, *inşâ'* ve devlet muhasebesiyle ilgili kitaplar³ ile, o devre ait pek çok orijinal vesikanın varlığının ortaya çıkarılmış olması İlhânlı tarihi araştırmalarına büyük hız kazandırmıştır.

Ortaçağ İran tarihiyle ilgili sosyal, siyasî, idarî ve iktisadî tarih araştırmaları için ehemmiyeti tartışılmaz olan bu vesikaların önemli bir kısmı son 25-30 yıl içerisinde bilim dünyasına tanıtılmış ve yayımlanmıştır⁴. Bununla bir-

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (İstanbul).

¹ *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1939 (gözden geçirilmiş ve ilaveli dördüncü baskı Leiden 1985); İlk baskı üzerinden Türkçe terc. Cemal Köprülü, *İran Moğolları*, Ankara 1957; İkinci baskı (1955) üzerinden Farsça terc. Mahmûd Mirâftâb, *Mogül der-İrân*, Tahrân 1351/1972.

² Bu kaynaklar için bkz. B. Spuler, "Quellenkritik zur Mongolengeschichte Irans", *ZDMG*, NF 17, (1938), s. 219-243.

³ Bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhânlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, (2000), s. 725 n.1.

⁴ İlhânlı devri fermân ve vesikalarıyla ilgili çalışmalar için bkz. P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Tehran", *Atchar-e Iran*, I/1, (1936), s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, "Esnâd-i Mogûli-yi Mûze-yi Tahrân", *Âsâr-i İrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218; Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", *HJAS*, XVI, (1953), s. 1-107; V. Minorovsky, "A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid", *BSOAS*, XVI/2, (1954), s. 515-527; W. Barthold, "Ilhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Türkçe terc. A. İnan, *THİTM*, I, (1931), s. 135-159; P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *THİTM*, I, (1931), s. 161-164; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", *Belleten*, XIII/52, (1949), s. 771-793; A. Mostaert-F.W. Cleaves, "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 419-506; E. Haenisch, "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölceitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235; A. Mostaert-F.W. Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgeitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962; A.D. Papazian,

likte, Ortaçağ İnan tarihine ait vesikaların mahdudiyeti, araştırmacıları bu devre ait bütün vesikaları, istinsah ve kopyaları ile tespit ve değerlendirmeye zorlamaktadır⁵. Bu makalede yayımlanacak olan vesikalar da böyle bir gayrete matuf olacaktır.

"Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", *Banbar Matenadarani*, VI, (1962), s. 379-401; Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogül", *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât-i Tebriz*, 5, Tebriz 1332/1953, s. 40-47; 'Alâ'u'd-din Azerî, "Revâbit-i İlhânân-i Mogül bâ derbâr-i Vâtükân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahrân 1348/1968 s. 275-288; V/2, Tahrân 1949/1970, s. 59-90; A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, New York 1992, s. 34-35, 52-53 (Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostûn Fermân-i Fârsî-yi İlhânân", *Mirâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhânlı Fermânı", *Türk Kül-türü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 181-190); 'İmâdu'd-din Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Yâddâştü ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân (sened-i muverrih 726)", *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2001, s. 4-5. 1970'li yılların başlarında Erdebil'de Şeyh Safiu'd-din Erdebilî'nin türbesinde bulunan ve İnan diplomatik ilminin gelişimini takip edebilmek için büyük bir önem taşıyan fermânlar son otuz yıl içerisinde G. Herrmann, G. Doerfer ve B. Fragner gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır: G. Herrmann, "Urkunden-Funde in Azar-bâygân", *AMI*, NF, 4, (1971), s. 249-262; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", *ZDMG*, 125/2, (1975), s. 317-346; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğalayiriden Şayh Oveys", *CAJ*, XIX/1-2, (1972), s. 1-84; G. Herrmann, "Ein Erlass des Ğalayiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", *Göttinger Orientforschungen*, I, Reihe: Syriaca, III, (1973), s. 135-163 (Farsça terc. 'Ali 'Abdullâhi, "Fermânî Sultân Huseyn-i Celâyiri be-târihi-Safer-i 780h./1378m.", *Mirâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 115-122); G. Herrmann, "Ein Erlass von Qara Yusof Zugunsten des Ordens von Ardabil", *AMI*, NF, 9, (1976), s. 225-242; G. Herrmann, "Ein früher persischer Erlass", *ZDMG*, 144/2, (1994), s. 284-300; G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", *L'Iran face à la domination Mongole*, ed. D. Aigle, Téh-éran 1997, s. 321-331; G. Doerfer, "Mongolica aus Ardabil", *Sonderdruck Zentralasiatische Studien*, 9, (1975), s. 187-263; B. Fragner, "Das Ardabil Heiligtum in den Urkunden", *WZKM*, 67, (1975), 169-215. Bu devre ait özel alım-satım senedlerinin neşri için bkz. M. Gronke, *Arabishe und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982; A.D. Papazian, *Persidskie dokumenty Matenadarana*, I/1, Erevan 1956, s. 405-412; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebi'ü'l-evvel-1324 Mart", *Bulleten*, V/19, Ankara 1941, s. 277-288; M. Zeki Oral, "Selçuklu Devri Vesikalar: Sultan Hatun Senedi", *Bulleten* XIX/75, (1955), s. 385-394; Osman Turan, "Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 10, (1973), s. 127-131; Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Bulleten*, XVI/62, (1952), s. 251-260; F.M. Emecen, "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 187-207; 'İmâdu'd-din Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Bâz-h'ânî-yi yek sened-i târihi", *Mirâs-i Câvidân*, I/4, Tahrân 1372/1993, s. 46-52; 'İmâdu'd-din Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Fihrist-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safiu'd-din Erdebilî der-bâygânî-yi Merkezi-yi Sâzmân-i Evkâf ve Umûr-i Hayriyye", *Mirâs-i Câvidân*, IX/33-34, Tahrân 1380/2001, s. 175-192; 'İmâdu'd-din Şeyhu'l-Hukemâ'i, "Kâtibân ve Kâziyân-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safiu'd-din Erdebilî (Esnâd-i karn-i 6 tâ 10 hicrî)", *Nâme-yi Bahâristân*, II/4, (2002), s. 137-152. İlhânlı devri diplomatikasına ait řu önemli çalışma, 2002 yılında yayına teslim ettiğimiz makalemizin son tashihinden sonra elimize ulaştığı için, burada kullanıma imkanı bulunamamıştır: Gottfried Herrmann, *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text und Bildteil*, Documente Iranica et Islamica, Wiesbaden 2004, 205 s., 119 Abbildung.

⁵ Hans Robert Roemer'in bu yöndeki önemli bir teşebbüsü, bugüne kadar İnan tarihi araştırmacılarından gerekli ilgiyi bulaşamıştır (bkz. "Vorschläge zur Sammlung von Urkunden zur

Neşir, tercüme ve tahlilini yapacağımız İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Hân (1317-1335)'a ait dört *yarlıg* (fermân), VIII./XIV. yüzyıla ait olduğu anlaşılan, içerisinde anonim *Risâletu's-Sâhibiyye* ile Felek 'Alâ'-yi Tebrîzî'nin *Sa'âdet-nâme*'si ve diğer bazı *inşâ* örneklerinin bulunduğu bir *mecmû'*anın 72-77. sayfaları arasında yer almaktadır⁶. Söz konusu *mecmû'a*, Tahran'da, *Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*'te 3697 numarada kayıtlı bulunmaktadır⁷. *Mecmû'*anın bir mikrofilmi Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde 5059 numarada kayıtlıdır⁸.

Mecmû'a, kütüphanenin yazmalar kataloğunda, yazı örnekleri olarak VIII./XIV. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁹. İçerisinde bulunan *Risâletu's-Sâhibiyye* isimli eserdeki bazı alım-satım senedlerinin, tıpkı *yarlıg*lar gibi 730-731/1330-1331 yıllarını taşıması¹⁰ bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Yayımladığımız *yarlıg*ların üst kısmında, bu vesikaların *al-tamga* sureti (*sevâd-i al-tamga*) olduğu kaydedilmiştir. *Yarlıg*ların bulunduğu *mecmû'*anın muhtemelen kâtblere yazı numûneleri teşkil etmesi için, muhtelif *dîvânî* kayıtların bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu tür *mecmû'*aların hazırlanması esnasında, zaman zaman derleyici ve müstensihlerden kaynaklanan büyük hatalara rastlanabilmekteyse de, vesikaların istinsah tarzı, metinde geçen Türkçe ve Moğolca ıstılahlar, *yarlıg*ların giriş ve bitiş formülleri, *mecmû'*anın derleyici veya müstensihinin fer-

Geschichte des islamischen Persien", *ZDMG*, II, (1954), s. 362-370; Farsça terc. Heribert Horst, "Gerdâverî-yi mukâtebât-i târîhî-yi İrân", *Ferheng-i İrân-zemîn*, IV, Tahrân 1335/1956, s. 145-158. *İnşâ*' literatürünün İran tarihi araştırmaları için taşıdığı önem hakkında bkz. H.R. Roemer, "Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans", *Scholia, Beiträge zur Türkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden 1981, s. 130-140. Aynı müellif, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Šaraf-nâmâ des Abdallâh Marwârid in kritischer Auswertung*, Wiesbaden 1952, s. 16-20; Jürgen Paul, "Inshâ' Collections as a Source on Iranian History", *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 535-550.

⁶ Bu *mecmû'a* ve burada bulunan *Risâletu's-Sâhibiyye* hakkındaki tanıtım yazımız ayrı bir makale olarak yayımlandığı için burada *mecmû'a*'nın özelliklerini tekrarlamayı uygun görmüyoruz (bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, Ankara 2000, s. 725-743).

⁷ Bkz. İrec-Afşâr-Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, VII, Tahrân 1369/1990, s. 28-31.

⁸ Bkz. Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân*, III, Tahrân 1363/1984, s. 130.

⁹ İ. Afşâr-M.T. Dâneşpejûh, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, VII, s. 28.

¹⁰ Bkz. *Mecmû'a*, *Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, (Tahrân), nr. 3697, s. 71-74; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", s. 730-734.

mânları aslına sadık kalarak aynen istinsah edebilmek için dikkat ve titizlikle çaba gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bu yüzden, kopya edilerek *mecmû*'aya kaydedilmiş olan bu vesikaları, orijinal fermân metinleri gibi yayımlayarak, bugüne ulaşan diğer İlhânî vesikalarının ışığında diplomatik ilmi ve İlhânî devri siyasî ve idarî tarihi açısından tahlilini uygun gördük. Bu tahlil aynı zamanda, *yarlıkların* devrin orijinal vesikalarıyla dil ve üslûp ilişkisini, bu bağlamda da mevsûkluğu problemini çözebilme açısından da zarurî idi. Vesikaların gerek diplomatik ilmi (dil, üslûp ve ıstılahlar) açısından tahlili, gerekse tarihî perspektiften incelenmesinden çıkan ortak sonuç, *yarlıkların*, orijinal metinlerin aslına oldukça sadık kalınarak hazırlanmış suretleri olduğunu göstermektedir.

Yarlıkların tercümesi esnâsında mümkün olduğu kadar orijinal metne ve üslûba bağlı kalınmaya çalışılmış, metinde okunamayan, istinsah hatası ya da atlama olduğu anlaşılan bir kaç yere üç nokta veya soru işareti konulmuş, metnin diplomatik ve tarihî açıdan incelenmesi ayrı kısımlarda yapılmıştır. Yine, vesikaların orijinal metni de makalenin sonunda tıpkıbasım olarak verilmiştir.

I. METİN:

[I]

سواد التمغا

[بسم الله الرحمن الرحيم]

الله هو الواحد القديم

1

از حکم یرلیغ همایون

صاحب دیوان سوزی

فرزند اعز اکرم فلان - ابقاه الله تعالى و طول عمره - بداند که بر قرار حکومت

[ص ۷۳] و متصرفی تبریز و توابع آن از ابتداء سنه ۳۰ ثلثین و سبعمائه تا مدت 5

سه سال برو مقرر است و در آن هیچ تغییری نرفته و هیچ آفریده را با او

مجال شرکت و مداخلت نیست بدان سبب این مکتوب در قلم آمد تا بهمه

انواع خاطر [...] و مستظهر باشد و هیچ تشویش و پریشانی بخاطر خود راه

ندهد چه عنایت و مرحمت بنگی درب اعلی - اعلاما الله تعالى - در باره

او بیش از حد امکان و حیّز تقریر است و سیورغال قرانیل کا [؟] و تشریف 10

خاص فرموده می باید که من کلّ الوجوه باستظهارى تمام روی بتدبیر احوال

آن ولایت و ضبط امور و مهمات آورد و باخبار اراجیف التفات نانموده در همه

ابواب متمکن باشد چه هیچ آفریدمرا مجال آنکه بهیچ وجه از وجوه متعرض احوال

او شود و دم مشارکت و مداخلت زند نیست تا حقیقت دانند جماعت محصلان

که جهت تحصیل اموال و وجوهات آنجا رفته باشند می باید که وجوه خود 15

بقسط مطالبت نکنند و بیرون از قسط مطالبت کنند و بیرون از قسط که مقرر است

مزاحم او نگردند و تعرض نرسانند قضاة و سادات و ائمه و مشایخ و اعیان و

معارف و مشاهیر و عموم و اهالی و متوطنان تبریز و توابع و مضافات آن می باید

که فرزند اعز اکرم فلان - ابقاه الله تعالى - [را] حاکم ملک و متصرف علی الاطلاق

خود دانسته در جمیع [امور] رجوع کلی [به] او کنند از سخن و صواب دید او که 20

متضمن ترفیه حال رعایا و محافظت درویشان و ضبط اموال و غبطه دیوان و اصلاح حال و جمع متفرق وجه منکسر کوشند و بهیچ وجه بیرون نباشند و نقاذ نجویند و حل و عقد و نصب و عزل و امور و مهمات آن ولایت را مفوض شناسند [ص ۷۴] او نیز در محافظت ولایت و رعایا و رعیت و ضبط اموال دیوان تا قصی الغایه و الامکان کوشد و قمع و قلع مفسدان و متعدیان از واجبات داند و نگذارد که هیچ آفریده بر ولایت و رعیت زور و زیادتی رود و چنان سازد که متواتر امداد شکر متوالی و تعاقب گردد تا بمحمدت پیوندد و همگان برین جمله روند و اعتماد نمایند کتبه فی تاریخ الثانی عشرین من شهرالله المبارک ربیع الاول سنه احدی و ثلثین و سبعمایه بمقام رباطا الادیوان یا رب اختم بالخیر

[II]

العزة لله تعالى

بسم الله الرحمن الرحيم

ابوسعید بهادر خان یرلیغیندین

فلان، فلان، فلان سوزیندین

صاحب دیوان سوزی

ملك الامراء مفخر العرب و العجم شمسالدوله و الدین - دام معظما - و مرتضآن اعظمان صاحبان معظمان سید فلان و سید فلان و صاحبان معظمان خواجه فخرالدین عبدالکریم و خواجه بهاءالدین احمد و نواب و متصرفان و تمغاچیان شیراز بدانند که وجوهی بحکم التون تمغاهما یون از متوجهات سنه ثلثین و سبعمایه خانی در وجه مرسوم شهزاده جهان کردوچین - زیدت عظمتها - و دایگان شهزاده جهان ساتی بیک - زیدت عظمتها - حواله رفته است درین وقت [ص ۷۵] نواب ایشان نمودند که از آن وجوه بعضی رسانیده‌اند و

بعضی تا غایت باقی مانده و نرسانیده‌اند اگر برین موجبست بیراه باشد بدان سبب
 [این] مکتوب در قلم آمد تا آن وجوه که بتازگی تعلق دارد و بموجب حکم
 یرلیغ التون تمغا بتمام و کمال حوالت داده جواب گویند و هیچ عذر و شلتاق
 15 تمسک نکنند و در رسانیدن اهمال نورزند گفته شد که ملك الخواص امین‌الدین
 خواجه جوهر [را] بستاند و بکسان شهزاده جهان تسلیم دارد و درین
 باب تقصیری نکنند و برین جمله روند و اعتماد نمایند کتبه فی تاریخ السابع
 عشرین من شهرالله المبارک ربیع الاول سنه ثلثین و سبعمایه بسلطانیه
 20 حامداً و مصلياً و مسلماً و مستغفراً و [...] صحبه و سلم
 یا رب اختم بالخیر

[III]

بسم الله الرحمن الرحيم

العزة لله تعالى

ابوسعید بهادر خان یرلیغیندین

فلان، فلان، فلان سوزیندین

صاحب دیوان سوزی

امیر معظم فلان - دام معظم - و حکام و نواب و متصرفان تبریز
 بدانند که صدر فلان نمود که در سنه ثلثین خانی عالم [؟] تمغای
 مدینه تبریز بوده و وجوهی چند بر جماعت دباغان از بهاء پوست [ص ۷۶] که
 برده اند باقی مانده و در اداء آن تقصیری می کنند بدان سبب این مکتوب
 10 در قلم آمد تا عزالدین ابراهیم و جمال‌الدین حاجی کافی بران کنند که بیتکچی
 و مشرف آنجا بوده اند طلب دارند و محاسبه دباغان و از آن علی مراغه [ای]
 دلالی حرم برآستی بکنند و هر آنچه بموجب راستی بر ایشان باقی و متوجه شود

15 باداء آن قیام نمایند و بارباب حوالات رسانند و محاسبه [ای] که شمس‌الدین محمد صاحب جمع داشته باشد بموجب راستی روشن گرداند و درین باب تقصیری ننمایند کتبه فی تاریخ الثامن عشر من ربیع الاخر سنه احدی و ثلثین یا رب ا ختم بالخیر حامدالله و مصلیاً و مستغفراً باردبیل

[IV]

بسم الله الرحمن الرحيم

1

ابو سعید بهادر خان

فلان ، فلان ، فلان سوزیندین

صاحب دیوان سوزی

امیر کبیر - دام دولته -

5

و حکام و نواب و متصرفان تبریز می باید که کوش بحال دارندهء مکتوب فلان باز دارند و بدانچه رجوع کند مساعدت نموده نگذارند که کسی بروی زیادتی کند و چون اجرت دکانی که در تصرف دارد بر راستی داده باشد بزواید و عوارض مزاحم او نشوند سفهسالاران [که] [ص ۷۷] محلهء کوش بحال او باز دارند و ایلچیان و آینده و رونده بخانهء او فرود نیاورند و مطالبتی ننمایند و عسسین و محتسبان با اسم عیدی و نوروزی و غیره مطالبتی ننمایند و اگر کسی خلاف این معنی کرده باشد در معرض بازخواست بلیغ باشد برین جمله روند و اعتماد نمایند کتبه فی تاریخ التاسع عشرون شهرالله المبارک ربیع الاخر سنه احدی و ثلثین و سبعمایه

10

بدارالملک تبریز

یا رب ا ختم بالخیر

15

II. TERCÜME:

[I. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
 Allah tek ve ezeli olandır(2),
 [Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın] yarlğ-ı hümâyûnundan(3),
 Sâhib-i divân(4) 'ın sözü(5),

İyilik ve güzellik sahibinin oğlu -Allâh onu korusun ve ömrünü uzatsın- filân bilsin ki; Tebrîz ile ona bağlı yerlerin (vergi işlerinin) idaresi ve *mutasarrıflığı*, 730 yılının başlangıcından itibaren, üç yıl müddetle, (daha önce olduğu gibi) onun uhdesine verilmiş ve onda hiçbir değişikliğe gidilmemiştir. Hiç bir kimsenin ona karışmaya ve müdahaleye hakkı yoktur. Bu mektup (fermân) onun her çeşit endişeden [...] emin olması ve kalbinde hiç bir şüpheye yer vermemesi için yazılmıştır. Çünkü, yüce makam (*darb²-i a'lâ*)'ın -Allâh onu bilgili kılsın- onun hakkındaki merhamet ve inâyeti imkân ölçülerinin üstünde ortaya konulmuş ve (kendisine) Karânîlkâ(?)'nın *soyurgal*(6)'ı verilerek özel ihsân (*teşrif-i hâss*)'da bulunulmuştur. Her yönden tam bir güvenle, o vilâyetin durumunu (işlerini) düzenlemeli, gerekli işleri kontrolü altına almalı ve yalan haberlere iltifat etmeden her konuda dirâyetli (temkinli) olmalıdır. Çünkü hiç bir kimsenin, herhangi bir yönden ona müdahaleye ve işlerine karışmaya hakkı yoktur. (Bunu) gerçek bilsin. Vergi ve gelirlerin tahsili için oraya giden vergi memurları kendi tarzlarına (usûllerine) göre (vergi) toplamaya çalışmaya kalkmasınlar, adalet dışı isteklerde bulunmasınlar, belirlenmiş olan kanunların dışında (halka) eziyet etmesinler ve haksızlıkta bulunmasınlar. Tebrîz şehri ve çevresi (*tevâbi'*) ile ona bağlı olan yerlerin kâdı, seyid, imâm, şeyh, a'yân ve ileri gelenleri ile, halk ve vatandaşları, iyilik ve güzellik sahibinin oğlu -Allâh onu korusun ve ömrünü uzatsın- filân'ı kendi mülk ve tasarruflarının hâkimi olarak bilerek, her durumda ona müracaat etsinler. Onun; halkın durumunun müreffeh kılınması, yoksulların korunması, vergilerin toplanması, *divân*'ın menfaati (arzusu), işlerin düzenlenmesi ve dağınık şeylerin toplanması hakkındaki söz ve tavsiyelerini yerine getirmeye gayret etsinler. Hiç bir şekilde (onun söz ve tavsiyelerinin) dışına çıkmassınlar ve eleştiride bulunmassınlar. Vilâyetin gerekli ve zarûrî işlerini yerine getirmede, azl ve tayinlerde (onu) yetkili bilsinler. O da, vilâyet, re'âyâ ve ra'iyetin korunmasıyla *divân* mâllarının (vergiler) toplanmasında imkân ve sınırları dahilinde gayret gösterebilir. Zâlim ve fesatçıların başlarını ezmeyi vâcib bilsin. Hiç bir kimsenin memleket ve

halka zorba ve zulümde bulunmasına izin vermesin. (Devamlı) bildirildiği şekilde hareket etsin ve iyiliğe (övgüye) layık olmak için öyle çalışarak (bizim) övgümüzü kazansın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimâd kılınsın.

22 Rebî'ü'l-evvel 731/3 Ocak 1331'de,
Ribâtâu'd-dîvân(7)'da yazıldı.
Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!(8).

[II. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
Güç yüce Allâh'ındır(9),
Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın *yarlığ*ından(10),
Filân, filân ve filân'ın *sözünden*(11),
Sâhib-i dîvân'ın *sözü*(4),

Emîrlerin Meliki, 'Arab ve 'Acem'in övüncü, din ve devletin güneşi, büyüklerin rehberi ve yücelerin seçkini, büyük sâhibler Seyyid filân ile Seyyid falân ve büyük sâhibler H^vâce Fahu'd-dîn 'Abdu'l-Kerîm ile Bahâ'u'd-dîn Ahmed(12) ve Şîrâz *nâ'ib*, *mutasarrıf* ve *tamgacıları* bilsinler ki; 730 *hânî*(13) yılına ait vergi gelirleri, süregelen uygulamalar üzere, *altun-tamga*(14) uyarınca, Şehzâde-yi Cihân Kerdûçin(15) -Allâh büyüklüğünü (azametini) artırsın- ve Şehzâde-yi Cihân Sâtû Bîk(16) -Allâh büyüklüğünü (azametini) artırsın-'in mürebberlerine havâle edilmiştir. Bu zamanda, onların *nâ'ibleri*, bazılarının vergilerini ulaştırdığını, bir kısmının ise şu ana kadar bâkî kaldığını ve ulaştırmamış olduğunu bildirmişlerdir. Şayet (durum) bu şekilde ise, bu suçtur. Bu belge, *yarlığ* ve *al-tamga* hükmü uyarınca, tam ve eksiksiz bir şekilde havâle edilmiş olan, yeniye ait vergi gelirlerin ödemesi için kaleme alınmıştır. Hiç bir bahâne ve karşı koymaya teşebbüs etmesinler. Vergileri ulaştırmada ihmâl göstermesinler. Meliku'l-hâss Emînu'd-dîn H^vâce Cevher'in vergi gelirlerini alacağı ve Şehzâde-yi Cihân'ın adamlarına teslim edeceği bildirilmiştir. Bu konuda bir hata (eksiklik) olmasın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimâd kılınsın.

27 Rebî'ü'l-evvel 730/18 Ocak 1330'da,
Sultâniyye(17)'de yazıldı.
Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!(8).

[III. Yarlğ]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
 Güç Yüce Allâh'ındır(9),
 Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın *yarlığ*ından(10),
 Filân, filân ve filân'ın *sözünden* (11),
 Sâhib-i dîvân'ın *sözü*(4),

Büyük emîr filân -büyüklerin rehberi-, Tebrîz şehrinin hâkim, nâ'ib ve mutasarrıfı bilsinler ki; filân sadır, hânî(13) (takvimiyle) otuzuncu yılda Tebrîz şehrinin '*âlem*(?)-*tamgası* olduğunu bildirerek, *debbâğ*ların(18), götürdükleri deri ücretleri (*bahâ-yi pûst*) üzerinden bir miktar verginin bâkî kaldığını ve bunların ödenmesi hususunda hatalı hareket ettiklerini bildirmiştir. Bu belge (*yarlığ*), orada *bitikçi* ve *müşrif* olarak bulunan 'İzzu'd-dîn İbrâhîm ve Cemâlu'd-dîn Hâcî Kâfi(19)'nin çağrılarak şu şekilde hareket etmeleri için kaleme alınmıştır: Debbâğların muhasebeleri ve Merâga'nın (gelirleri) doğrulukla *dellâl* [...] yapmasınlar. Onların üzerinde doğrulukla her ne bâkî kalmışsa, anlaşılacak, bunların ödenmesini sağlasınlar ve vergi erbâbına ulaşırsınlar. Şemsu'd-dîn Muhammed Sâhib-i dîvân(20)'ın yaptığı (hazırlamış olduğu) muhasebe doğrultusunda doğrulukla ortaya konulsun. Bu konuda bir hata yapılmasın.

18 Rebî'u'l-âhir [7]31/29 Ocak 1331'de(21),
 Erdebîl(22)'de yazıldı.
 Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!(8).

[IV. Yarlıg]

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (1),
 Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın [*Yarlıgından*] (23),
 Filân, filân ve filân'ın *sözünden* (11),
 Sâhib-i dîvân'ın *sözü* (4),

Yüce emîr -Allâh sa'adetini devam ettirsin- ve Tebrîz şehrinin hâkim, nâ-
 'ib ve mutasarrıfları, filân'ın mektubuna sahip olan Kûş-behâl(?)'e
 (haksızlıkta bulunulmasını) engellesinler. Müracaat ettiği şeye müsaade edi-
 lerek, bir kimsenin ona fazlalıkta bulunmasına izin verilmesin. (Eğer), tasar-
 rufunda bulunan dükkânın ücretini doğrulukla ödemiş ise, avâriz ve vergiler
 için ona zahmette bulunulmasın. *Sefer-sâlâr*lar Kûş-behâl'i kollasınlar. *Elçi*-
 ler ile (oradan) gelip-geçen görevliler (*âyende u revende*) onun evinde ko-
 naklamasın ve ondan (herhangi) bir talepte bulunmasınlar. 'Asses ve *muhte-*
sibler (ondan) bayramlık (*'eydî*), nevrûzluk (*novrûzî*) ve benzeri adlar al-
 tında bir şey talep etmesinler. Eğer, bir kimse bu durumun hilâfına bir şey
 yaparsa, sözlü (*belîg*) sorgulamaya tâbi tutulsun. Bu şekilde hareket edilsin
 ve itimâd kiümsin.

29 Rebî'u'l-âhir 731/9 Şubat 1331'de,
 Dâru'l-Mulk Tebrîz'de yazıldı (24).
 Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl! (8).

III. METİN İLE İLGİLİ AÇIKLAMA VE NOTLAR

(1) *Bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm*: Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla. Bu ibarenin müstensih tarafından *yarlıkların* girişine ilâve edilmiş olabileceği düşünülebilirse de, bugüne ulaşan bazı orijinal İlhânlı fermânlarında *besmelenin* kullanılmış olması, neşrettiğimiz *yarlıkların* orijinallerinin de *besmele* ile başladığı fikrini güçlendirmektedir.

(2) *Allâhu huve'l-vâhidu'l-kadîm*: Allâh tek ve ezeli olandır.

(3) *Ez-hukm-i yarlıg-i humâyûn*: Bu ifadenin yarlığın orijinal giriş formülünü olup olmadığı şüpheli mucibür. Şu ana kadar yayınlanan orijinal hiç bir İlhânlı fermânında rastlanılmayan bu formül¹¹, Ebû Sa'îd Hân'ın Ankara'da bir taş işlenmiş 730/1330 tarihli kitabe-fermânında karşımıza çıkmaktadır¹². İlhânlı devri tarihî kaynaklarında "*hukm-i yarlıg*" tabirinin 'fermân, en yüksek devlet makamının emri' mânâsında¹³ yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir¹⁴. "*Ez-hukm-i yarlıg*", aynı zamanda Ebû Sa'îd Hân'ın orijinal fermânlarında görülen Türkçe "*yarlıgından*" formülünün Farsça karşılığıdır¹⁵.

(4) *Sâhib-i dîvân (Sâhib-dîvân)*: Bu ibare, yayınladığımız fermânın Ebû Sa'îd Hân adına *Sâhib-i dîvân* tarafından sadır edildiğini göstermektedir.

¹¹ Bununla birlikte, G. Herrmann, Erdebil evrâkı içerisinde Sultan Huseyn'e ait 782/1380-1381 tarihli bir fermânın, hükümdarın ismi zikredilmeksizin "*el-hukm-i yarlıg-i humâyûn*" formülünü ile başladığını bildirmekteyse de (G. Herrmann, "Ein Erlass des Ğelâyiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", *Göttinger Orientforschungen*, I, Reihe: Syriaca, III, (1973), s. 149), söz konusu fermânın fotoğrafı yalnızca kendilerinde olduğu ve bu güne kadar da yayınlanmadığı için, bu formülün metnimizde olduğu gibi "*ez-hukm-i yarlıg-i humâyûn*" olup olmadığı şimdilik meçhul kalmaktadır.

¹² P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", s. 162; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", s. 772. Az farklılıkla Olcâyâtü'nun Bakü'de bulunan bir kitabe-fermanında da kullanılmıştır. Bkz. M.S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana, Arabo-Perso-Türkoyazıçnyje Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX Veka*, Baku 1991, s. 49 nr. 64.

¹³ W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", s. 772; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, IV, Wiesbaden 1975 [= *TMEN*], s. 155.

¹⁴ "*Ez-hukm-i yarlıg-i cihân-guşâ*" (M.S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana*, s. 49 nr. 64); "*Bed-ân sebeb hukm-i yarlıg bâ altun tamga zemn be-nefâz peyvest tâ...*" (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelâyiriden Şayh Oveys", s. 4, 6). Tarihî kaynaklardaki kullanım şekli için bkz. Zerküb-i Şirâzi, *Şirâz-nâme*, neşr. İsmâ'il Vâ'iz Cevâdî, Tahrân 1350/1971, s. 104; Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-u'la li-l-hazretü'l-ulyâ, der-târih-i Karâ-hitâyân-i Kirmân*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahrân 1362, s. 58, 59, 77, 78; Muhammed b. Hindüşâh Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yinu'l-merâtib*, neşr. 'A. 'Alizâde, II, Moskova 1976, s. 18, 21, 24, 365.

¹⁵ Bkz. Aşağıda açıklama (4) ve not 53.

Sâhib-i dîvân tarafından sadır edilen Geyhâtû (*Arıncın Turci*)'ya ait bir fermân daha önce A. Soudavar tarafından neşredilmişti¹⁶. Orijinal fermân metinlerinde *Sâhib-i dîvân sözi* kelimesinin kavisli olarak özel bir tarzda ve bir nevî imza şeklinde kaydedildiği görülmektedir¹⁷. H^v ârezmşâh vezîrlerinin fermân ve resmî belgelere kendi alâmetleri olan *tevki*'lerini koydukları bilinmektedir¹⁸. Bu alâmetin, Osmanlılar devrinde kullanılan *pençenin* menşesini teşkil etmiş olması kuvvetle muhtemeldir¹⁹. İlhânlılar devrinde *Sâhib-i dîvân*'ın yanısıra, kudretli Moğol emîrleri ve yönetici olarak belli eyâletlerde bulunan Moğol idarecilerinin de hükümdar adına fermân sadır ettikleri görülmektedir²⁰.

(5) *Sözi* (söz, buyruğu, emri): İlk olarak Geyhâtû'nun 694/1294 tarihli fermânı olmak üzere bugüne ulaşan pek çok İlhânlı fermânında görülen²¹ bu Türkçe ıstılah²² evvelâ, umumiyetle hükümdarın altındaki idarecilerin sadır ettikleri fermânlarda kullanılmaktayken, Timurlular devrinden itibaren daha da önem kazanarak, hükümdar için kullanılan *yarhıgındın* formülünün

¹⁶ A. Soudavar, "Fermân of the Il-Khan Gaykhatu", *Art of the Persian Courts*, s. 34-35, 52-53 (Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhânân", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhânlı Fermânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 181-190).

¹⁷ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 40-47.

¹⁸ Aydın Taneri, "Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harezmsâhlar Vezâreti", *TED*, 7-8, (1977), s. 35.

¹⁹ İlim aleminde *pençelerin* IX/XV. yüzyıldan önce var olup olmadığı ve menşei meselesi şimdiye kadar karanlık kalmıştır (bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, İstanbul 1994, s. 76).

²⁰ G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", s. 321-331.

²¹ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", (bkz. resimler); H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 41. Kezâ bkz. el-'Umarî, *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-absâr fi mamâlik al-amsâr*, neşr ve Alm. terc. Klaus Lech, Wiesbaden 1968, s. 159, 342-345 n. 151 (metin, s. 101). Vassâf, Novrûz'un Horâsân'da Şehzâde Ürüng Timur adına fermânlar sadır ettiğini ve bu fermânlarda kendi adını "*sözindin*" şeklinde kaydettiğini zikredilmektedir (bkz. Vassâf, *Târih-i Vassâf*, yay. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959, s. 315; *Tahrir-i târih-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, Tahrân 1372/1994, s. 178).

²² G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 292; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972 [= EDPT], s. 860.

yerini almıştır²³. Altın Ordu²⁴, Kara-koyunlu²⁵, Ak-koyunlu²⁶ ve ilk devir Safevî fermânları²⁷ ile Osmanlı²⁸ ve Kırım hanlarının resmî yazışmalarında²⁹ da görülen bu ıstılah umumiyetle hükümdar adı ve “bahâdır” kelimesinden hemen sonra *sözüm*³⁰, *süyüzüm*³¹ veya *sözümüz*³² şeklinde *tuğra* biçiminde³³ kullanılmaya başlamıştır. Formül, X./XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yerini

²³ A. Soudavar, Timur'un, Suyurgatmış'ın adını fermânlarının başında “*Suyurgatmış Hân yarlıgındın, Emir Timür Kürgân [Kürgen] sözündin*” şeklinde zikrettiğini belirtmektedir (bkz. “Do nokta der-târîh-i Mogül, *Mecelle-yi İrân-şinâsî*, VIII/1, Tahrân 1375/1996, s. 86). Bu formül Timurular devrine ait 798/1395-96 tarihli bir vesikada “*Sultân Mahmûd Hân yarlıgındın*” formülünün altında “*Emîrân Şâh sözümüz*”, Timur'un 804/1401 tarihli bir fermânında ise “*Timur Kürgân Sözümüz*” şeklinde kullanıldığı görülmektedir (bkz. L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie, 101 persische Dokumente*, ed. F. Hazai, Budapest 1977, s. 72-73; faksimile 1, s. 1). Bu giriş formülünün daha sonraları da Timurî vesikalarında kullanıldığı görülmektedir (bkz. Nizâmü'd-dîn 'Abdu'l-Vâsî Nizâmî, *Munşâ'u'l-İnşâ'*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyün-ferrûh, Tahrân 1357, s. 95, 96, 99, 101, 287).

²⁴ A.N. Kurat, *Kazan Hanlığımu Kuran Uluğ Muhammet Hanın Yarlığı*, İstanbul 1937, s. 32; A. İbatov, *XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili*, Almatı 1990, s. 12-13, 26-27; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitüklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996, s. 105-106, 251-252; A. Melek Özyetgin, “Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiyeye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı”, *Türkoloji Dergisi*, XIII/1, (2000), s. 172.

²⁵ G. Herrmann, “Ein Erlass von Qara Yusof zugunsten des Ordens von Ardabil”, *AMI*, NF, 9 (1976), s. 226, 232-233; Muderrisî Tabâtabâ'î, *Fermânâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, Kumm 1352/1973, s. 20, 25, 31, 36, 40, 56; B. Fragner, “Farmân”, *EIr.*, IX, s. 287.

²⁶ Muderrisî Tabâtabâ'î, *Fermânâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, s. 63, 74, 78, 83, 89, 92, 95, 108, 110, 113, 119, 124; B. Fragner, “Farmân”, *EIr.*, IX, s. 287.

²⁷ Bkz. H. Busse, “Persische Diplomatik im Überblick: Ergebnisse und Probleme”, *Der Islam*, 37, (1961), s. 231-232; B. Fragner, “Farmân”, *EIr.*, IX, s. 287, 291.

²⁸ R.R. Arat, “Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı”, *TM*, VI, (1939), s. 298.

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitükler*, İstanbul 1940, s. 120; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitüklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, s. 86; J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*, Freiburg 1976, s. 126, 134, 139, 146; J. Reychman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, Türkçe terc. M.F. Atay, İstanbul 1993, s. 177-179.

³⁰ “*Toktamış Sözüm*” (bkz. A. İbatov, *XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili*, s. 12-13, 26-27; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitüklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, s. 105-106, 251-252; A. Melek Özyetgin, “Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiyeye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı”, s. 172); “*Timur Kutlug Sözüm*” (bkz. A. İbatov, *XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili*, s. 21-22); “*Sultân İbrâhîm Sözüm*” (bkz. L. Fekete, “Die Frage der Formel *Sözümüz*”, *Acta Orientalia*, VII, Budapest 1957, s. 15, 19); “*‘Ali Tekelü Sözüm*” (bkz. İrec Afşâr, “Fermânî ez-dovre-yi Safeviye”, *Mecelle-yi Eser*, 7-9, Tahrân 1361, s. 57); “*Sultân Ebû Sa'îd Kürgân Sözüm*” (bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitükler*, s. 120; G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 294-295).

³¹ “*Eş-şerîfetu'l-'Ulyâ Süyüzüm*” (M. Tabâtabâ'î, *Fermânâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, s. 36).

³² G. Herrmann, “Urkunden-Funde in Azarbâyğân”, *AMI*, NF, 4, (1971), s. 253 (Şâhruh'un fermânında).

³³ G. Herrmann, “Urkunden-Funde in Azarbâyğân”, s. 258.

yavaş yavaş Farsça “*fermân-i humâyûn şod*”, “*fermân-i humâyûn şeref-i nefâz yâft*” veya “*hukm-i cihân-mutâ‘ şod*” formüllerine³⁴ bırakmakla birlikte, İran’ da X./XVI. hatta XI./XVII., Mâverâ’u’n-nehr’de ise XII./XVIII. yüzyıl başlarına kadar kullanılmaya devam etmiştir³⁵. Meşhur Fransız seyyahı Chardin *sözümüz* kelimesinin ilk kez Timur tarafından kullanıldığını ve diğer hükümdarların onu taklid ettiklerini zikretmekteyse de³⁶, bugüne ulaşan vesikalardan kelimenin kullanımının çok daha eskilere uzandığı anlaşılmaktadır. İlhânî orijinal vesikalarında *sözi* kelimesinin büyük ve kavisli bir şekilde yazıldığı görülmektedir³⁷. Daha Abâkâ Hân devrinden beri Uygur harfleriyle yazılmış Moğolca vesikalarda çoğul şekliyle görülen³⁸ *üge manu* (= *sözümüz*)³⁹ kelimesi de Türkçe “*sözümüz*” formülünün Moğolca muadili olarak ortaya çıkmış olmalıdır⁴⁰. İlhânlılar devrinde Uygur kâtiblerinin bürokraside görev aldığı⁴¹, bazı dış ve iç muhaberatta Uygur alfabesi ve Uygurca ıstılahların kullanıldığı⁴², hatta bu alfabe ile kaleme alınmış Moğolca-Uygurca vakfiye

³⁴ H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî, ber-mebnâ-yi esnâd-i dovrân-i Ak Koyunlu u Kara Koyunlu u Safevî*, Farsça terc. Gulâm-Rizâ Verehrâm, Tahrân 1367, s. 47, 53.

³⁵ L. Fekete, “Die Frage der Formel *Sözümüz*”, s. 15; krş. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 73; Cihângîr Kâ‘im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, Tahrân 1350/1971, s. 190; H. Busse, “Persische Diplomatie im Überblick”, s. 232.

³⁶ H. Busse, “Persische Diplomatie im Überblick”, s. 226; Cihângîr Kâ‘im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, s. 186.

³⁷ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34; H. Huseyn Nahcevanî, “Fermâni ez-ferâmîni dovre-yi Mogûl”, (bkz. resim).

³⁸ “*Sözümüz*” mânâsına gelen bu formül, Moğolca yazılmış diplomatik vesikalarında sık bir şekilde kullanılmıştır: “[*Abag*]a *üge manu*” (bkz. A. Mostaert-F.W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 433, 434-436); “*Gazan üge manu*” (bkz. A. Mostaert-F.W. Cleaves, aynı makale, s. 470); “*Busayit bagatur qan üge manu*” (bkz. F.W. Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 9, 23, 27); “*Uveys bagatur qan üge manu*” (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çälâyiriden Şayh Oveys”, s. 70; G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 293).

³⁹ Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 341; G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çälâyiriden Şayh Oveys”, *CAJ*, XIX/1-2, (1975), s. 70, 71; G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 292. Daha sonraları Timur’un 803/1400-1 yılında Dimaşk’da bastırıldığı paralarında da kullanılmıştır: “*Sultân / Mahmûd Hân yarlığı / Emîr Timûr Küregen / üge manu*” (bkz. Lutz Ilisch, *Münzsammlung der Universität Tübingen: Orientalische Münzen, Jahresbericht 1997*, Tübingen 1998, s. 21).

⁴⁰ V. Minorst, “A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid”, *BSOAS*, XVI/2, (1954), s. 526.

⁴¹ Bkz. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241; A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 52; J. Reychman-Ananiasz Zajackowski, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, s. 177.

⁴² Argûn, Gâzân, Olcâyâtü ve Ebû Sa‘îd Hân devirlerine ait bu tür vesikalar için bkz. Francis Woodman Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 1-107; A. Mostaert-F.W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, s. 419-506; Gâzân-

kayıtlarına rastlandığından⁴³, bu ıstılahın da o devirde kullanılmakta olan pek çok Türkçe diplomatik ıstılah gibi, Uygurlar vasıtasıyla Moğolcaya girdiği tahmin olunabilir⁴⁴. Aynı formülün VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk hükümdarı Şapolyo (Scha-po-lüe) Kağan'ın Çin imparatoru Wendi'ye gönderdiği bir mektubunda Çince tercümesiyle⁴⁵ ve VIII. yüzyılın ilk yarısında da Orhun kitabelerinde 'Türk Bilge Kagan sözüm (*sabım*)' şeklinde görülmesi⁴⁶, bir yandan bu diplomatik formülün çok eski devirlerden beri mevcudiyetini, diğer yandan da bozkır kültürünün bazı özelliklerinin farklı coğrafyalarda devam ettirildiğini göstermektedir.

(6) **Soyugal**: Hükümdarın bir kimseye bağışladığı mülk, ihsân ve/veya imtiyâzları ihtivâ eden resmî belgedir⁴⁷.

(7) **Ribâtâu'd-dîvân**: Yarlığın yazıldığı mahalli gösteren bu yerin neresi olduğunu tespit edemedik. Bununla birlikte, İlhanlı fermânlarında, fermânın yazıldığı yer umumiyetle metnin sonunda zikredildiğinden, burasının da

'ın 700/1301 yılında Memlûk hükümdarı el-Melik en-Nâsir'a gönderdiği muhtemelen Uygur alfabesiyle yazılmış mektup için bkz. İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer, IX/1, ed-Dureru'l-fâhir fî sirei'l-el-Melik en-Nâsir*, neşr. H.R. Roemer, *Die Chronik des Ibn ad-Dawâdârî, IX, der Bericht über den Sultan Malik an-Nâsir Muhammad ibn Qala'un*, Kairo 1379/1960, s. 53-56; Heribert Horst, "Eine Gesandtschaft des Mamlûken al-Malik an-Nâsir am İlhan-Hof in Persien", *Der Orient in der Forschung, Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966*, ed. W. Hoenerbach, Wiesbaden 1967, s. 349-350; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, (M.Ü. S.B.E., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 154.

⁴³ Bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfîyesi*, Ankara 1989; Aynı müellif, "Die Arabisch-uygurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, LVI, (1960), s. 232-240.

⁴⁴ Esasen Uygur-Moğol münasebetleri ve Uygurlar'ın Moğollara tesiri çok daha eski devirlere dayanmaktadır. Bu hususta bkz. Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, (1978), s. 7-16.

⁴⁵ Bkz. G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 292.

⁴⁶ "Tengri teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kagan sabım". Bkz. Bilge Kağan Âbidesi, doğu cephesi, str. 1; güney cephesi, str. 13 (bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 58, 70; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 17, 30, 61, 70; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 36-37, 54-55).

⁴⁷ Şemîş Şerîk Emîn, *Ferheng-i isulâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979, s. 155; G. Doerfer, *TMEN*, I, s. 351-353; 'Abdullâh Battâl, "Kazan Yurdunda Bulunmuş Târihi Bir Vesika: Sâhib Giray Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, II, (1926), 92-93; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıca'da Moğolca Ödünç Kelimeler, -I-", *TM*, XVII, (1972), s. 239-240; H. Busse, *Pejüheşî der-teşkîlât-i divânî-i İslâmî*, s. 159-172; Gottfried Herrmann, *Der historische Gehalt des "Nâmâ-ye nâmî" von Handamir*, (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen), Göttingen 1968, s. 227-234.

Ribâtu'd-dîvân (= 'dîvân ribâtu' veya 'devler ribâtu') adıyla Âzerbâycân'da bir yer ismi olması muhtemeldir.

(8) *Yâ Rab ihtîm bi'l-hayr* (Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl): Bu formül de İlhânlı ve İlhanlı sonrası fermânlarında sık bir şekilde kullanılmıştır⁴⁸. Daha sonraki asırlarda çoğunlukla baştaki "yâ" kelimesinin düştüğü ve ibarenin sonuna "ve'l-ihsân", ya da "ve'l-ikbâl" gibi kelimelerin ilâve edildiği görülmektedir⁴⁹. Metinlerde bu ibare genellikle fermânın altına, nadiren de yanına kaydedilmiştir⁵⁰. Bu durum ıstılahın sonraki asırlardaki orijinal yazılış şekillerine uymaktadır⁵¹. Aynı formüle "akibet hayr" veya "akibet bi'l-hayr" şekliyle Altın Ordu vesikalari⁵² ile Karaman Oğulları paralarında⁵³ da rastlanmaktadır.

(9) *el-İzzetu li'llâhi Te'âlâ*: Güç (ancak) yüce Allâh'ındır.

(10) *Yarlıgındın* (yarlığından): Aslen eski Türkçe "yarlıg"⁵⁴ kelimesinden neşet eden⁵⁵ "yarlıgındın" kelimesi hükümdar adı ve unvanı ile birlikte bir giriş formülü olarak İlhanlı fermânlarında sıkça kullanılmıştır. Eski Türkçe

⁴⁸ Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 319; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelâyiriden Şayh Oveys", s. 5. Bu ibareye fermanın yanısıra, İlhanlılar devrine ait bazı yazmaların sonunda da rastlanmaktadır. Bkz. *Tecziyetu'l-emsâr ve tecziyetu'l-a'sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207, vr. 310b. (Eserin IV. cildinin Şa'bân 712 tarihli müellif nüshası).

⁴⁹ G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelâyiriden Şayh Oveys", s. 48; J. Aubin, "Un Soyrgal Qara-Qoyunlu Concernant le Bulûk de Bawânât-Harât-Marwast", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 162; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i dîvân-i İslâmî*, s. 57-58.

⁵⁰ Meselâ, Şâh İsmâ'il'in 909/1503-1504 tarihli fermânında (bkz. *Berresihâ-yı Târihi*, VII/3, Tahrân 1351/1972, s. 284).

⁵¹ Bkz. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i dîvân-i İslâmî*, s. 58.

⁵² Mahmûd Hân bitüginin *tamga* kısmında bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitükler*, s. 43.

⁵³ Cüneyt Ölçer, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, İstanbul 1982, s. 65-78.

⁵⁴ Eski Türkçe'de 'hükümdarın fermânı, mektubu, buyruğu' mânâlarına gelen "yarlıg" kelimesi Türkçe 'emir, buyruk' mânâsına gelen "yar" kelimesi ile alâkalı gözükmektedir. Yine eski Türkçe'de 'emretmek, buyurmak' mânâlarına gelen "yarlıkamak-yarlıkamak" fiili de aynı kelime ile alâkalı olsa gerekir. *Yarlıg* için bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgat-it-Türk*, Türkçe terc. B. Atalay, Ankara 1986, I, s. 87; III, s. 42; İbn Mühenna, *İbni-Mühennâ Lûgatı*, haz. Aptullah Battal, Ankara 1988, s. 86; G. Doerfer, *TMEN*, IV, s. 153-159; G. Clauson, *EDPT*, s. 966-967; Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, III, 's-Gravenhage 1960, s. 144; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçe terc. M. Akalın, Ankara 1988, s. 49; Cihângir Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi berşinâht-i esnâd-i târihi*, s. 63, 65; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 239-240; Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *TM*, IV, (1934), s. 32; Şemîş Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 262-266; A.N. Kurat, *Kazan Hanlığını Kuran Ulug Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul 1937, s. 1-3.

⁵⁵ *Yarlıgındın* kelimesi, *yarlıg* kelimesine iyelik ve ablatif ekleri getirilmesi suretiyle (*yarlıgı+n+dın*) türetilmiştir (bkz. G. Doerfer, *TMEN*, IV, s. 159).

bazı yazıtlar⁵⁶ ile Uygur vesikalarında⁵⁷ da karşımıza çıkan bu istilâhın Moğol öncesi tarihî ve diplomatik gelişimi şimdilik karanlıktır. İlk defa Güyük Hân'ın 644/1246 yılında Papa'ya gönderdiği Farsça mektubun girişinde *yarlıgımız*⁵⁸ şeklinde olmak üzere, bugüne ulaşan pek çok İlhânlı fermânında⁵⁹ kullanıldığı görülmektedir. Güyük Hân'ın mektubunda Türkçe çoğul şekliyle kullanılmakla birlikte, Geyhâtû⁶⁰, Gâzân⁶¹, Olcâyâtû⁶², Ebû Sa'îd⁶³, Muhammed⁶⁴, Anûşîrvân⁶⁵ ve tespit edebildiğimiz kadarıyla son olarak Emîr Timur'un Çağataylılar'dan Mahmûd Hân adına sadır ettiği bir fermânda⁶⁶ tuğra şeklinde ve hükümdar isminden hemen sonra tekil olarak kullanılmıştır. *Yarlıg* kelimesi, İlhânlılar devrinde umumiyetle fermân muadili olarak

⁵⁶ Bkz. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 250-251, 256, 885-886.

⁵⁷ A. Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", s. 32.

⁵⁸ Bkz. 'A. Âzerî, "Revâbit-i İlhânân-i Moğûl bâ derbâr-i Vâükân", *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahrân 1348/1968, s. 280.

⁵⁹ Bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", (bkz. resimler); Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermâni ez-ferâmîn-i dovre-yi Moğûl", s. 41.

⁶⁰ A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35.

⁶¹ "*Gâzân yarlıgından*" (bkz. 'Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtû Sultân*, neşr. Mehîm Hambîlî, Tahrân 1348/1969, s. 11). Bununla birlikte, Gâzân Hân'ın bazı yarlıglarının, "*Fermân-i Sultân Mahmûd Gâzân*" (bkz. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, London 1940, s. 218, 221, 225, 229, 257, 278, 303) veya "*Fermânu's-Sultân Mahmûd Gâzân*" formülüyle başladığı görülmektedir (Bu formül Gâzân'ın Memlûkier'in Şâm nâ'ibi 'Izzu'd-dîn Aybek el-Efrem'e gönderdiği 4 Şa'bân 702/24 Mart 1303 tarihli mektupta kullanılmıştır (bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-fikre fî ta'rihi'l-hicre*, *History of the Early Mamluk Period*, neşr. Donald S. Richards, Beirut 1998, s. 368; Makrizî, *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifetu duvali'l-mulûk*, neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, III/1, Kâhire 1939, s. 1024; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salîbiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404m., Beyrût 1399/1979, s. 406, nr. 234). Bu formül yine, sureti Memlûk kaynakları tarafından kaydedilen Gâzân'ın Seyfu'd-dîn Kıpçak'ı Şâm vilâyetine tayin ettiği 699/1300 tarihli *taklîde* de kullanılmıştır (bkz. İbnu'd-Devâdarî, IX, s. 25; Makrizî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salîbiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404 m., s. 403, nr. 233).

⁶² "*Olcâyâtû Sultân yarlıgından*" (bkz. G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim 1, 3).

⁶³ Bu formülü Papazian'ın yayınladığı Ebu Sa'îd Hân'a ait yarlıglarda (nâşirin *sözümüz* şeklinde yanlış okumasına rağmen) "*Ebû Sa'îd Bahâdur Hân yarlıgından*" şeklinde açıkça görmek mümkündür. Bkz. A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", *Banbar Matenadaranî*, VI, (1962), s. 398, resim 1. (Bu makalenin fotokopisini büyük güçlüklerle temin eden Tahrân'dan araştırmacı dostum 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î'ye ve Ermenice metnin tercümesinde yardımlarını gördüğüm değerli meslektaşım Yard. Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu Karagül'e içten teşekkürlerimi sunuyorum).

⁶⁴ H. Huseyn Nahcevanî, "Fermâni ez-ferâmîn-i dovre-yi Moğûl", s. 41.

⁶⁵ A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35; Aynı müellif, "Do nokta der-târih-i Moğûl, *Mecelle-yi İrân-şinâsi*, VIII/1, Tahrân 1375/1996, s. 87.

⁶⁶ L. Fekete tarafından yanlışlıkla *Zeyn* (u'l-) '*Abidîn* şeklinde okunmak istenen bu kelimenin, aslında fermânın orijinal metnine bakıldığında "*yarlıgından*" formülünden ibaret olduğu görülür (bkz. *Einführung in die persische Paläographie*, faksimile 1, s. 1; krş. s. 64-65).

yaygın bir şekilde kullanıldığından⁶⁷, “*yarlıgındın*” ibaresinin de devrin edebî eserlerinde⁶⁸ ve hele hele nümizmatik gibi muhteva ve şekil itibarıyla en muhafazakâr sahalardan birinde görülmesi⁶⁹ Ortaçağ Türk-İslâm dünyasında ne kadar yayıldığına ve kabul gördüğüne delâlet etse gerektir. Yayımladığımız metinde “*yarlıgındın*” ibaresinin Ebû Sa‘îd Bahâdır Hân’ın adından hemen sonra gelmesi ve büyük harflerle yazılmış olması, İlhânlılar devrinden kalma diğer orijinal femânlar ile uygunluk göstermektedir.

Anlaşıldığına göre, hükümdarların yanısıra, taht üzerinde hak iddia eden şehzâdeler de bu formül ile fermân sadır etmişlerdir. Kaynaklarda, 688/1289 yılında, Horâsân’da İlhânlılar’a karşı isyan halinde bulunan Emîr Novruz’un, Şehzâde Hülâcû ve Kînşû adına eyâletlere “*Hülâcû yarlıgındın, Kînşû buyrukındın*” şeklinde mektuplar gönderdiği kaydedilmiştir⁷⁰. Bu durum, kelimenin yayınladığımız *yarlıglardan* önce ve sonra, muhtelif devletlerde diplomatik bir istilâh olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

⁶⁷ W. Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri”, s. 772. Daha sonraki asırlar için bkz. H. Busse, *Pejûheşi der-teşkîlât-i divân-i İslâmî*, s. 109; G. Doerfer, *TMEN*, IV, s. 155-157.

⁶⁸ Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde bulunan muhtemelen İlhânlı devri müellifi Vassâf’a ait bir *munşa‘ât* mecmû‘asına kaydedilen bir şiiri, hem kelimenin tarihî önemini, hem de edebî metinlere kadar yayıldığını gösterdiği için, burada aynen veriyoruz: “*Nîme-yi yâre-yi cânânem // Hâk-i hilâl-i asmânem // Dâire-yi kavs u kazah-i râmânem // Kavâre-yi zerkeş-tarлак-i Turkânem // Na‘l-i semend-i sultânem // Nûn-i yarlıgındin-i tugrâ-keşânem*”. Bkz. *Munşa‘ât*, Kitabhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân, nr. 3601, vr. 68a. (Yazmanın tanıtımı için bkz. Muhammed Tâkî Dâneşpejuh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII Tahrân 1340/1961, s. 2609-2610). Aynı kelime Vassâf’ın tarihinde de geçmektedir. Bkz. Muhammed Şehrîporâbâdî, *Ferheng-i lugât u istilâhât u i‘lâm u tahlîl-i muşkilât-i Târih-i Vassât* Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Dr. Tezi, Tahrân 1374/1995, s. 639.

⁶⁹ Karaman Oğullarından II. Mehmed Bey 806-807 tarihleri arasında Konya, Larende, Eğridir ve Kayseri’de bastırıldığı gümüş paraların bir yüzünde “Mehmed b. ‘Alâ’u’d-dîn” şeklinde kendi adını zikrederken, diğer yüzünde Timur’un adını “*es-Sultanu’l-Azam Timur Hân Yarlıgındın*” şeklinde (C. Ölçer, “*yrıgndyn*” yazılı bu kelimeyi “*yarlıgındın*” şeklinde okumuşlardır) zikretmek suretiyle onun hâkimiyetini tanıdığını göstermiştir (bkz. Cüneyt Ölçer, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, İstanbul 1982, s. 74-77; Garo Kürkman, “Karaman Beyliğinin Bakır Paraları Üzerine Tetkikler”, *Türk Nümizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk’a Armağan*, İstanbul 1988, s. 164). Hiç bir zaman kendisi için “hanlık” iddiasında bulunmayan Timur’un, vassalları tarafından bu şekilde anılması, acaba, vassalların Osmanlılar’a karşı meşrû metbularını güçlü kılmaya yönelik bir teşebbüs mü, yoksa Timur’un ömrünün sonlarına doğru artuk ‘hanlık’ iddiasında bulunmaya başladığını gösteren bir delil mi kabul etmek gerektiği ayrıca incelenmelidir.

⁷⁰ Reşîdu’d-dîn, *Târih-i mübarek-i Gâzânî*, s. 18; Nûru’d-dîn el-Ejderî, *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezi ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, Fîlm, nr. 850, vr. 29b.

(11) *Sözindin* (Sözünden, buyruğundan)⁷¹: Burada fermânın bir kaç kişi tarafından sadır edildiği görülmektedir. Elimizde bu şekilde üç tane Moğol emîrlerinin onayı ile sadır edilen iki fermân daha bulunmaktadır⁷². Burada, *Sâhib-i divân*'ın ismi aşağıda geçtiğine göre, bu üç kişinin Moğol emîri olması muhtemeldir.

(12) *H'âce Fahru'd-dîn 'Abdu'l-Kerîm ve Bahâ'u'd-dîn Ahmed*: Kaynaklarda bu kimseler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Muhtemelen vergilerin zamanında toplanmasından sorumlu memurlardır.

(13) *Hânî* (takvîm-i hânî): İlk defa Gâzân Hân zamanında, aşağı yukarı bütün idarî sahalarda olduğu gibi takvim alanında da ıslâhat yapılmasıyla ortaya çıkmış ve başlangıç olarak da 13 Receb 701/14 Mart 1302 tarihi kabul edilmiştir⁷³. Bu alandaki reform ihtiyacı; İlhânlı ülkesinde tek tip takvim kullanılması düşüncesi, her otuz üç yılda bir yıl fark eden hicrî-kamerî takviminden mâlî alanda istifade etme zorlukları⁷⁴ ve vergilerin zamanında tahsili esasına dayandığından, "*takvîm-i hânî*" için güneş hesabına dayanan şemsî sistem benimsenmiş ve buna göre ağırlıklı olarak da mâlî (*muhâsebât*) alanda istifade edilmiştir⁷⁵. Mehmed Mübarek Bey, Gâzân Hân'ın bu tarih ile basılmış 702/1302 tarihli bir parasından bahsetmektedir. Bu takvimin uygulama sahası bilhassa Ebû Sa'îd zamanında daha da genişlemiştir. Bilhassa bu hükümdarın son yıllarında, sikkelerde de yaygın olarak *hânî* takvimin kullanıldığı bilinmektedir⁷⁶. Yine, bu devre ait resmî muhasebe kitapları⁷⁷, vergi

⁷¹ "*Söz+in.din*" (= sözünden, buyruğundan, emrinden). Bkz. G. Doerfer, *TMEN*, III, s. 291-292.

⁷² "*Şektur, Togaçar, Ak-Buka sözindin*" (bkz. A. Soudavar, *Art of the Persian Courts*, s. 34-35); "*Kutulğâh, Pulad Çing Sang, Çuban sözindin*" (bkz. G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim).

⁷³ Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Nuzhetu'l-kulûb*, Bombay 1311hk, s. 48.

⁷⁴ Kamerî ve şemsî takvimler arasındaki münasebetin mâlî alanda yarattığı müşkilât için bkz. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1941, s. 58.

⁷⁵ *Sa'âdet-nâme*'de berâtların bu tarihe göre yazıldığı kaydedilmektedir (bkz. Mir Kamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Basılmamış Dr. Tezi), Göttingen 1973, s. 50).

⁷⁶ C. Turâbî Tabâtâbâ'î, *Sikkehâ-yi İslâmî, Dovre-yi İlhânî ve Gurgânî*, Tebrîz 1347/1968, s. 32-39; *Ak Akçe, Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. T. Aykut-Ş. Aydın, İstanbul 1992, s. 197, 201. Esasen, Mehmed Mübarek Bey, Gâzân Hân'ın bu tarih ile basılmış 702/1302 tarihli bir parasından bahsetmekteyse de (bkz. *Meskükât-ı Kadime-yi İslâmiyye Kataloğu*, III. Kısım, İstanbul 1318, s. 59), bugüne kadar söz konusu paraya rastlanılamamıştır.

⁷⁷ Bkz. M. Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, s. 152, 154-155; Nejat Göyünç, *Das sogenannte Çâme'o'l-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca.*

kayıtları⁷⁸ ve orijinal vesikalardan⁷⁹, mâlî ve idârî sahada yaygın olarak *hânî* tarihin kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlhânî devletinin yıkılmasından sonra bu tarihin kullanımının bir süre daha devam ettiği⁸⁰ ve yavaş yavaş terkedilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, IX./XV. yüzyılda dahi bu takvimin bazı sahalarda kullanılmaya devam ettiğini gösteren kayıtlar mevcuttur⁸¹.

İlhânî devri kaynakları, tarihî hadiselerle *hicrî* (hicrî-kamerî) ve oniki hayvanlı Türk takvimi (İlhânî kaynaklarında *takvim-i Mogûlî*)⁸², mâlî işlere ise *hânî* takvim üzerinden tarih düşmüşlerdir⁸³. Kaynaklardan, Gâzân Hân devrinde mâlî alanda kullanılmak üzere *hânî* takvimin ihdasından sonra, resmî kayıtlarda, kayıtların türüne göre, bu üç takvimin de kullanıldığı anlaşılmaktadır⁸⁴.

1340, (Dr. Tezi), Göttingen 1962, s. 44-48, 52, 54 (37 *hânî*=1338-39 milâdî), 48, 51 (36 *hânî*=1337-38 milâdî); "...64 *hânî* (765 hicrî)" bkz. W. Hinz, *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammas ibn Kiyâ al-Mâzandarânî. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952, s. 80 (51a).

⁷⁸ Hamdullâh Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915, s. 78.

Diğer İlhânî şehirleri ile karşılaştırmak için bkz. I.P. Petruşevsky, *Keşâverzî ve munâsebât-i arzî der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, Farsça terc. Kerîm Keşâverz, I, Tahrân 2535/1976², s. 204; Ahmet-Zeki Validi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, I, (1931), s. 21-28.

⁷⁹ Erdebil vesikalari üzerine çalışan değerli dostum 'İmâdu'ddîn Şeyhu'l-hukemâ'î, bu takvimin Çübânîler'den Melik Eşref'e ait bir vesikada "52 *hânî*" şeklinde kullanılmış olduğunu bildirmişlerdir.

⁸⁰ Celâyirilere ait bazı tayin belgelerinde "59 *hânî*/761 *hicrî*" zikredilmiştir (Muhammed b. Hindüşâh Nahcevânî, *Destûru'l-kâûb*, II, s. 10, 89, 93, 102, 250, 275).

⁸¹ Bkz. Hasan-i Yezdî, *Câmi'u't-tevârih-i Hasenî, bahş-i Timûriyân pes ez-Timûr*, neşr. H. Muderrisî Tabâtabâ'î-İrec Afşâr, Karachi 1987, s. 19, 47, 48, 57, 95; Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm, *Humâyûn-nâme*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferruh, Tahrân 2536/1977, s. 228, 240. *Hânî* takvim ile ilgili daha bkz. A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988², s. 229-230; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, s. 268-271.

⁸² Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Beyânu'l-hakâ'ik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 834, vr. 56a.

⁸³ Bkz. el-'Umârî/Lech, s. 341-342 n. 150. İlhânî takvimi hakkında bkz. C. Melville, "The Chinese-Uighur Animal Calender in Persian Historiography of the Mongol Period", *Iran*, XXXII, (1994), s. 83-98.

⁸⁴ Bununla birlikte, İlhânî devirden kalma orijinal vesikaların ancak çok azında oniki hayvanlı takvim kullanılmış olması -(bu vesikaların Uygur harfleriyle Moğolca oluşu dikkat çekicidir. Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 342)- bu takvimin daha çok Moğol kabilelerinin gündelik hayatında mühim rol oynadığını ve Uygur harfleriyle yazılmış Moğolca vesikalar bir kenara bırakılırsa resmî belgelerde kullanımının sınırlı olduğunu göstermektedir. İrân'da kurulan devletlerde oniki hayvanlı takvimin kullanımının sonraki asırlarda yaygınlaşarak devam ettiği bilinmektedir. Bu takvimin İrân tarihindeki yeri için bkz. Ebû'l-Fazl Nebe'î, "Takvim-i Devâzdeh Hayvânî der-târih u ferheng-i İrânî", *Me-*

Metinde 730 *hânî* yılının yazılmış olması bir yanlışlığı gösterse gerektir. Zirâ, *hânî* takvim, hicrî 13 Receb 701/14 Mart 1302 tarihinden başladığına göre, bu kayıt 30 *hânî* veya 730 *hicrî* şeklinde olmalıdır. Ancak, fermânın altındaki tarihten, *hânî* tarihin metinde sadece kelime olarak geçtiği, onun yerine *hicrî* karşılığının yazılmış olduğu ve bu surette bir karışıklık meydana geldiği, veya *hânî* tarihin müstensih tarafından atlanarak metinde küçük bir değişiklik yoluna gidildiği düşünülebilir.

(14) *Altun-tamga*: *Tamga*, eski Türk devletlerinde, hükümdarın resmî kararlardaki mühür ya da imzasını ifade etmek için kullanılan geniş kapsamlı bir ıstılahur⁸⁵. *Altun-tamga*, İlhânlılar devrinde daha çok mâlî alanda istifade edilmekte olan *tamga* idi⁸⁶. İlhânlı bürokrasisinde *altun-tamga*'dan başka, *al-tamga*, *kara-tamga* ve *kök-tamga*'nın varlığı bilinmektedir⁸⁷.

(15) *Şehzâde-yi Cihân Kerdûçîn*⁸⁸: Vassâf, tam adını “*Muzafferu'd-dunyâ ve'd-dîn Şâh-zâde Hânım Kerdûçîn*” şeklinde zikretmektedir⁸⁹. Salgurlulardan son Fars Atabegi Ebeş Hatun'un Hulâgû (Moğ. *Hülegü*) Hân'ın oğlu Mengü Temür'den olan çocuğudur⁹⁰. 685/1286 yılında Tebrîz'de vefat eden annesinin na'aşını Şîrâz'a getirtmiş ve buraya defnettirmiştir⁹¹. Abâkâ Hân'ın emri ile Kirmân Karâ-hitây Meliki Suyurgatmış ile evlenmişse de, Suyurgatmış'ın 693/1294 yılında kardeşi Pâdişâh Hâtûn tarafından katledilmesinden sonra dul kalmış, Pâdişâh Hâtûn'u katlettirerek⁹² eşinin intikamını aldıktan

---

celle-yi Âyende, VIII/7, Tahrân 1361/1982, s. 388-397; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 191-192.

⁸⁵ G. Clauson, *EDPT*, s. 504-505.

⁸⁶ Şemis Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divânî-yi dovrân-ı Mogûl*, s. 29-30.

⁸⁷ B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241, 243; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 554-563.

⁸⁸ Kaynaklarda umumiyetle k-r-d-û(/v)-ç-i(/y)-n şeklinde kaydedilen bu isim J. von Hammer tarafından *Kurduçin* (bkz. *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien 1200-1350*, II, Amsterdam 1974, s. 47-48), E. Merçil tarafından *Gerduçin* (bkz. E. Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975, s. 122, 123) ve B. Üçok tarafından da *Kürduçin* (B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993, s. 121, 123, 127) şeklinde okunmuştur.

⁸⁹ Vassâf, s. 623; *Tahrîr*, s. 344.

⁹⁰ Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-u'lâ*, s. 56-57.

⁹¹ E. Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, s. 123; B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 155; Behmen Kerîmî, *Râhnumâ-yi âsâr-i târihi-yi Şîrâz*, Tahrân 1344/1965, s. 108-109; Seyyid Muhammed Takî Mustafevî, *İklîm-i Pârs, âsâr-i târihi ve emâkin-i bâstânî-yi Fârs*, Tahrân 1343/1964, s. 68-69.

⁹² Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-u'lâ*, s. 76-77; Vassaf, s. 295; *Tahrîr*, s. 168; Şebânkârê'i, *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mir Hâşim Muhaddis, Tahrân 1363/1984, s. 202-203; B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 131.

sonra da, sırasıyla Emîr Satılmış ve Togay ile evlenmiştir⁹³. Bâydû tahtı ele geçirdikten sonra, Kirmân ve çevresini Şehzâde Kerdûcîn'in idaresine vermiştir (694/1295)⁹⁴. Ebû Sa'îd Hân, Olcâyâtü'nun vefatından sonra ortaya çıkan karışıklıkların bertarafında gösterdiği gayretleri göz önünde bulundurarak⁹⁵, 719/1319-20 yılında Fârs hâkimiyetini yeniden Kerdûcîn'e vermiş⁹⁶ ve onu kardeşinin kocası *Emîru'l-umerâ'* Çübân (Türk. *Çoban-Çopan*) ile evlendirmiştir. Emîr Çübân'ın katlinden sonra Kerdûcîn'in Melik Giyâsu'd-dîn ile evlenmesi kararlaştırılmışsa da, bu evlilik gerçekleşmemiştir. 737/1336-37 yılında Sultâniyye şehrinde vefât eden Kerdûcîn'in na'ası Şîrâz'a getirilerek burada kendisinin inşâ ettirdiği *Medrese-yi Şâhî'*ye defnedilmiştir. Kaynaklarda Kerdûcîn'in, başta *Medrese-yi Şâhî'* olmak üzere Şîrâz'da pek çok imâr faaliyetinde bulunduğu kaydedilmektedir⁹⁷.

(16) *Şehzâde-yi Cihân Sâti Bik*: İlhânlı hükümdarı Olcâyâtü'nun kızı ve Ebû Sa'îd Hân'ın kız kardeşidir⁹⁸. Sultan Olcâyâtü, kızı Sâtu Bik'i 714/1314-15 yılında nüfuzlu İlhânlı komutanı Emir Çübân'la evlendirmişse de, bu izdivaç ancak Ebû Sa'îd zamanında 20 Receb 719/9 Eylül 1319 tarihinde gerçekleşmiştir⁹⁹. Vassâf, Sultan Olcâyâtü'nun vefatını müteakib, onun soğukkanlılıkla idareyi ele aldığını, devlet işlerini tanzim ettiğini kaydetmektedir ki, bu durum Şehzâde Ebû Sa'îd'in tahta çıktıktan sonra, 719/1319-20 yılında Fârs

⁹³ B. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 156.

⁹⁴ Vassâf, s. 284; *Tahrîr*, s. 161.

⁹⁵ Anlaşıldığına göre, bu esnada Şehzâde ve veliahd Ebû Sa'îd ile başta Emîr Çübân olmak üzere pek çok devlet ileri geleninin merkezden uzakta bulunmamasından dolayı ortaya çıkan karışıklıklar, idareyi ele alan Kerdûcîn ve Sâtu Bik tarafından giderilmisti (bkz. Vassâf, s. 618, 623; *Tahrîr*, s. 341, 344).

⁹⁶ Zerküb-i Şîrâzi, *Şîrâz-nâme*, s. 103; Vassâf, s. 624; *Tahrîr*, s. 344; Hâci Mirzâ Hasan Hüseyîni-yi Fesâ'î, *Fârs-nâme-yi Nâsiri*, neşr. Mansûr Restgâr-i Fesâ'î, Tahrân 1367/1988, I, s. 106, 289; Muhsin Muzafferî, *Târîh-i siyâsî u ferhengî-yi Fârs der-'ahd-i İlhânî*, Pâyân-nâme-yi Folkli-sâns-i Dâneşkede-yi Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî-yi Dâneşgâh-i Tahrân, (Yüksek Lisans Tezi), Tahrân 1374/1995, s. 221-222; Ryoko Watabe, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 195-196.

⁹⁷ Vassâf, s. 624-627; *Tahrîr*, s. 344-345; 'İsâ b. Cunejd Şîrâzi, *Tezkire-yi Hezâr Mezâr*, neşr. Nurân Visâl, Şîrâz 1364/1985, s. 325-326; Rahmetullâh Mihrâz, *Bozorgân-i Şîrâz*, Tahrân 1348/1969, s. 392-396. Yine, *Hezâr Mezâr*'da (s. 328), Şîrâz'daki *Medrese-yi Hâtûn Kerdûcîn*'den bahs olunmaktadır.

⁹⁸ Sâtu Bik, Olcâyâtü'nun Kutlug Timûr Kürgen'in kızı İl-tüzmiş Hatun ile olan izdivaçından dünyaya gelmiştir (bkz. 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, s. 7).

⁹⁹ Hamdullâh Mustevfi, *Târîh-i guzide*, s. 615; Vassâf, s. 610, 619; *Tahrîr*, s. 337, 341. Krş. B. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 171.

eyâletini -Salgurlular'ın hâkim olduğu yerleri- ona vermesine sebep olmuştur¹⁰⁰.

Emîr Çûbân'ın katlini müteakib dul kalan Sâtî Bîk, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinde 735/1335 yılında Arpa Hân ile evlenmişse de, onun da taht mücadeleleri esnasında katledilmesinin ardından, Oyratlar'dan Küçük Hasan'ın teşvik ve desteği ile 739/1338 yılında tahta çıkartılmıştır¹⁰¹. Yaklaşık bir yıllık bir hâkimiyetten sonra Sâtî Bîk, Küçük Hasan tarafından, İlhanlı soyundan Suleymân Hân ile evlendirilmiş ve ardından da eşinin lehine tahttan feragat ettirilmiştir¹⁰². Hayatının bundan sonraki kısmı tamamen meçhûldür¹⁰³.

İsmin sonuna ilâve edilen ve bu gün de çeşitli Türk lehçelerinde "bey", "biy", "beg" şeklinde telaffuz edilen "bey" unvanını¹⁰⁴ Ebû Bekr el-Âharî tarafından açıkça kaydedildiği gibi¹⁰⁵ "bik" şeklinde okumayı tercih ettik¹⁰⁶.

(17) **Sultâniyye**: Âzerbâycân'da Zencân şehri yakınlarında yer alan ve İlhanlı hükümdarı Olcâyâtü tarafından 705/1305-713/1313 tarihleri arasında payitaht olarak inşa ettirilen şehirdir¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Vassâf, s. 623; *Tahrîr*, s. 344.

¹⁰¹ B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, s. 110-111; Ebu'l-Fazl Nebe'i, *Târih-i Âli Çûpân*, Tahrân 1352/1373, s. 251-256; Şîrin Beyânî, *Târih-i Âli Celâyir*, Tahrân 1345/1966, s. 24-26; B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 171.

¹⁰² Hâfîz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-Tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1350/1971, s. 208.

¹⁰³ B. Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 175.

¹⁰⁴ Bkz. G. Clauson, *EDPT*, s. 322-323; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 5-8.

¹⁰⁵ *Târih-i Şeyh Uveys*, neşr. J.B. van Loon, Gravenhage 1954, s. 166-167. Burada Sâtî Bîk'in adı hem 'tu' (s. 167) hem de 'te' ile (s. 166) kaydedilmiştir. Paralarda ise "Sâtî Beg Hân", "Sâtî Big Hân" veya "Sâtî Bik Hân", "Sâtî Bîk Hân" şeklinde "te" ile kaydedilmiştir (bkz. Stephen Album, "Studies in Ikhanid History and Numismatics I. A Late Ikhanid Hoard (743/1342)", *Studia Iranica*, 13, (1984), s. 77-83; Ak Akçe, *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, s. 215-217).

¹⁰⁶ Bu konudaki umumî mülâhazalar için bkz. A. Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yırlık ve Bitükler*, s. 124; G. Clauson, *EDPT*, s. 322-323.

¹⁰⁷ 36° 26' kuzey, 48° 48' doğu. Hakkında bkz. D. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhanê: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978, s. 315-316; G. Le Stange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, I.G. vol. LXXXV, Frankfurt 1993, s. 222-223, 228-229; Donald N. Wilber, *Mimârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhanân*, s. 151-153; Sâdik Samîmî, "Sultâniyye, Ârâmgâh-i Sultân Muhammed Hodâbende Olcâyâtü", *Bâstânşinâsî*, I/1, Tahrân 1338/1959, s. 23-38; Sheila S. Blair, "The Mongol Capital of Sultâniyya, 'the Imperial'", *Iran*, XXIV, (1986), s. 139-151.

(18) *Debbâğ*: Deri işiyle uğraşan kimse (sepici)¹⁰⁸.

(19) *‘İzzu’d-dîn İbrâhîm ve Cemâlu’d-dîn Hâcî Kâfî*: Bu şahıslar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

(20) *Muhammed Sâhib-i Dîvân*: Kunyesi yayınladığımız yarlığın metninde Şemsu’d-dîn şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte, muhtemelen 1327-1336 yılları arasında İlhânlı devletinde *Sâhib-i dîvân*lık görevini yürüten ve 736/1336 yılında, Ebû Sa’îd’in vefatından sonra çıkan iç savaşlarda katledilerek mâlları yağmalanan Giyâsu’d-dîn Muhammed b. Reşîdu’d-dîn Fazlullâh olmalıdır¹⁰⁹.

(21) [7]31: Eğer, metindeki tarihin yüzler hanesi müstensih tarafından atlanmamış ise, bu tarihin 31 *hânî* olması icap eder. Bununla birlikte, *hânî* takvim güneş esasına dayandığı için, bu kez de 18 Rebî’u’l-ewvel tarihinin yazılmış olması anlamsız gözükmektedir. Biz bu tarihi 18 Rebî’u’l-ewvel [7]31/29 Ocak 1331 şeklinde okumayı daha uygun gördük.

(22) *Erdebîl*: Yarlığın 18 Rebî’u’l-âhir [7]31/29 Ocak 1331 tarihinde Kuzey Azerbaycân’da önemli ticaret yolları üzerinde yer alan tarihî bir şehir olan Erdebîl¹¹⁰’de kaleme alındığı görülmektedir.

(23) *Ebû Sa’îd Bahâdır Hân [yarlığının]*: Yukarıda da bahsedildiği üzere, İlhânlı fermânları, hükümdarın adını müteakib, umumiyetle ya *yarlığının*, ya da sadece *ez-hukm-i yarlıg [-i humâyûn]* formülleriyle başladığı için¹¹¹, bu yarlığın metninde sadece *Ebû Sa’îd Bahâdır Hân* kelimelerinin kaydedilmiş olması bir eksiklik gibi gözükmektedir. Bu durum, hükümdarın isminden hemen sonra yer alması gereken *yarlığının* kelimesi atlanmış olduğunu düşündürmektedir.

¹⁰⁸ Muhammed Mu’in, *Ferheng-i Fârsî*, II, Tahrân 1371/1992, s. 1493-94; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1996, s. 170; E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 33-35.

¹⁰⁹ Bkz. Hâfız-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî’u’t-tevârih*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938, s. 150-151; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 240.

¹¹⁰ 38° 15’ 30" Kuzey, 48° 17’ 30" Doğu. Hakkında bkz. R.N. Frye, "Ardabil", *EP*, I, s. 625-626; "Ardabil", *Elr.*, II, s. 357-365 (C.E. Bosworth, X. de Planhol, M.E. Weaver, M. Medley); "Erdebil", *Dâniş-nâme-yi İrân ve İslâm*, 11, Tahrân 1991, s. 1479-1486; Mirza Bala, "Erdebil", *İA*, IV, s. 288-293; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *DİA*, XI, s. 276-277; W. Barthold, *Tez kire-yi cografiyâ-yi târihî-yi İrân*, Farsça terc. Hamza Serdâdver, Tahrân 1372/1993, s. 223; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, I.G. vol. LXXXV, Frankfurt 1993, s. 163, 168; D. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhané*, s. 514-515.

¹¹¹ Bkz. yukarıda açıklama nr. 3 ve 9.

(24) *Dâru'l-mulk Tebrîz*: Yarlıg, Tebrîz şehrinde kaleme alınmıştır. Bilindiği üzere, payitaht Gâzân Hân'ın vefatından sonra, Olcâyâtü Hân zamanında 1305-1313 yılları arasında inşa edilen *Sultâniyye* şehrine taşınmış ve bu şehir *dâru'l-mulk* nisbesiyle anılmaya başlanmıştır¹¹². Yarlıgımızın metninde Tebrîz'in önüne *dâru'l-mulk* nisbesinin getirilmiş olması, şehrin bu dönemde başkent oluşundan çok, önceden beri bu nisbeyle anılmasından¹¹³ kaynaklanmaktadır. Bu durum daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir¹¹⁴.

IV. DİPLOMATİK KRİTİK

Yayınladığımız yarlıglardan dördü de İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a aittir. Ebû Sa'îd Hân'a ait üç Farsça (Ûcân, 21 Ramazân 725/31 Ağustos 1325, Ûcân 4 Zî'l-ka'de 730/19 Ağustos 1330, Karâbâg-i Arrân, 15 Safer 731/28 Kasım 1330)¹¹⁵ ve bir Moğolca (*Sultâniyye*, 720/1320)¹¹⁶ yarlıg ve (*yarlıg* metnini ihtiva eden) iki vergi kitabesinin metni (Ani, tarihsiz; Ankara tarihsiz; muhtemelen her iki ikitabe de takriben 730/1330 yılına ait)¹¹⁷ daha önce yayımlanmış, bunlardan başka Ebû Sa'îd Hân'a ait Erdebîl evrakı içerisinde yer alan üç yarlıgın varlığı bilim dünyasına duyurulmuştur¹¹⁸. Bunlara, geçtiğimiz yıllarda *Sâzmân-i Esnâd-i Millî* (Tahrân) tarafından satın alınan Ebû Sa'îd Hân devrine ait bir yarlıg (Kûhek, 22 Rebî'u'l-âhir 726/28 Mart

¹¹² Bkz. Benâketî, *Târih-i Benâketî*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969, s. 478.

¹¹³ Bkz. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Rebi' Reşîdi*, neşr. Muctebâ Mînovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977, s. 113.

¹¹⁴ Bkz. Ömer Diler, *Şehir Lâkablari*, İstanbul 2001, s. 54.

¹¹⁵ Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlaus aus dem Jahr 725/1325", s. 317-346; A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 379-401.

¹¹⁶ Tahrân Müzesi'nde bulunan üç Moğolca vesikadan ancak birisi açık olarak Ebû Sa'îd Hân devrine ve 720/1320 yılına aittir (bkz. P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Téhéran", s. 31-44; Farsça terc., s. 208-218; F.W. Cleaves, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", s. 1-107).

¹¹⁷ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 135-159; P. Witte, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", s. 161-164; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", s. 771-78. Yine, W. Hinz, kitabenin metnine dayanarak tarihsiz bir Kürşehir vergi kitabesinin (bkz. C.H. Tarım, *Kürşehir Tarihi*, Kürşehir 1938, s. 62-65; H.B. Kunter, "Kitabelerimiz I", *Vakıflar Dergisi*, II, (1942), s. 433) de Ebû Sa'îd devrine ve 730/1330 yılına ait olması gerektiğini bildirmektedir (bkz. W. Hinz, aynı mak., s. 778).

¹¹⁸ Bert Fragner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, s. 20-22; G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlaus aus dem Jahr 725/1325", s. 338-339.

1326)'ı daha eklemek gerekecektir¹¹⁹. *Yarlıkların* üst kısmında bu vesikaların *al-tamga* sureti (*sevâd-i al-tamga*) olduğu kaydedilmiştir. *Al-tamga*, İlhânlılar devrinde hükümdarın farklı konulardaki emirlerini ihtiva eden fermânların üzerine vurulan kırmızı renkteki mühür ve buna bağlı olarak da bu mührü taşıyan vesikaları ifade etmek için kullanılmıştır¹²⁰.

Fermânların tamamının üst kısmında *besmele* bulunmaktadır. Bu durum İslâmî dönem İlhânlı diplomatik formuna tamamen uygunluk göstermektedir. İlk bakışta bu ibarenin müstensih tarafından *yarlıkların* girişine ilâve edilmiş olabileceği düşünülebilirse de, bugüne ulaşan Olcâyâtü (Moğ. *Ölceytü*)'ya ait 704/1304 tarihli¹²¹ ve Muhammed Hân'a ait 736/1335-36 veya 738/1337-38 tarihli¹²² orijinal İlhânlı fermânlarının bu şekilde başlaması, neşrettiğimiz *yarlıkların* orijinallerinin de *besmele* ile başladığı fikrini güçlendirmektedir. Esasen, Reşidu'd-dîn, Gâzân Hân'ın İslâmiyeti kabulünden sonra (694/1295), Emîr Novrûz'un tavsiyesi ile fermân ve paralara Allâh'ın adının ve *besmelenin* yazılmasını emrettiğini kaydetmektedir¹²³. Bu tarihten sonra, Gâzân Hân'ın kaynaklar tarafından nakledilen muhtelif fermânlarının *besmele* ile başladığı görülmektedir¹²⁴. İlhânlı öncesi İslam dip-

¹¹⁹ Baş tarafı eksik olan bu *yarlıg* 22 Rebî'u'l-âhir 726/28 Mart 1326 tarihinde Fârs'ta bulunan Kûhek'te kaleme alınmıştır. *Yarlıg*ın renkli bir fotoğrafı "Sâzmân-i Esnâd" tarafından Nisan 2000 tarihinde vesika günü (*rûz-i esnâd*) münasebetiyle yayınlanmış, metni ise kısa bir süre önce 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i tarafından neşredilmiştir: "Yâddâstü ber-kohenterin senedi Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân (senedi muverrih 726)", *Gencîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5. Beni bu yeni vesikadan haberdar eden Sayın 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'i ve Muhsin Ca'ferî-mezheb'e burada teşekkürlerimi sunuyorum.

¹²⁰ Şemis Şerik Emîn, *Ferheng-i istilâhât-i divâni-yi dovrân-i Mogûl*, s. 10-11; Serheng Cihângîr Kâim-mekâmî, *Mukaddeme-yi berşinâht-i esnâd-i târihi*, s. 103-104; Mecidu'd-dîn Keyvânî, "Al-Tamgâ", *Dâ'iretu'l-Ma'arif-i Bozorg-i İslâmî*, I, s. 661-665; G. Doerfer, *TMEN*, I, s. 554, 562; G. Clauson, *EDPT*, s. 504-505.

¹²¹ G. Herrmann, "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", resim 3.

¹²² Bkz. Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermâni ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", *Neşriyye-yi Dâneş-kede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1953, s. 41 (Aynı makale müellifin diğer araştırmalarıyla birlikte yeniden yayınlanmıştır: Hâc Huseyn Nahcevanî, *Çihil makâle*, yay. Y. Hâdim Hâşimî-neşeb, Tebrîz 1343/1964, s. 329-332).

¹²³ Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 96.

¹²⁴ Bu durum bugüne ulaşan Gâzân Hân'a ait hemen hemen bütün *yarlıg* suretlerinde görülmektedir (bkz. Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 218, 221, 225, 229, 257, 278. İbnu'd-Devâdarî, IX, s. 25; 'Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, s. 11; Baybars el-Manşûrî, *Zubdetu'l-fikre fi ta'rihi'l-hicre*, s. 333, 337, 368; Makrîzî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'atü'l-inşâ'*, Beyrût 1407/1987, VII, s. 264; VIII, s. 70; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salibiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404 m., s. 403 (nr. 233); Krş. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241).

lomatikasında da karşılaştığımız¹²⁵ *besmele*, bugüne kadar ulaşan orijinal İl-hânlı fermânlarından, sadece yukarıda zikrettiğimiz vesikalarda kullanılmıştır.

Yayımladığımız ilk *yarlıgta* [nr. I] *besmelenin* hemen altında *Allâhu hu-ve'l-vâhidu'l-kadîm* (Allâh tek ve ezeli olandır) ibaresi bulunmaktadır. İl-hânlılar devrinde bir nevî da'vet (*invocatio*) formülü olarak kullanılmıştır. İl-hânlı öncesi diplomatik formlarında *tugra* (*intitulatio*)'nın altında yeralan da'vet formülü, İl-hânlılar devrinden itibaren, yayınladığımız vesikalarda da görüldüğü gibi metnin en üstüne konulmuştur¹²⁶. İl-hânlı devri vesikalarında bu tür formüllere daha az rastlanmakla birlikte, Celâyirli Sultan Huseyn'e ait 780/1378 tarihli bir orijinal fermânda da'vet formülü olarak *Huve'l-Mu'izz*'in kullanıldığı görülmektedir¹²⁷. Yayımladığımız fermânlardan ikisinde ise (nr. II ve III), *besmelenin* hemen altında da'vet formülü olarak *el-'İzzetu li'llâhi Te'âlâ* (Güç yüce Allâh'ındır) ibaresinin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadenin de da'vet (*invocatio*) cümlesi olarak besmeleden hemen sonra fermânın başına getirildiği anlaşılmaktadır. Ebû Sa'îd Hân'ın hâleflerinden Sultan Muhammed Hân'a ait bir fermânın üst kısmında da yine "*el-'İzzetu li'llâhi Te'âlâ - el-Hukmu li'llâhi Te'âlâ*" (Güç ve hüküm ancak yüce Allâh'a aittir) ibaresi kullanılmıştır¹²⁸. Bununla birlikte, da'vet formülünün Ebû Sa'îd Hân'a ait orijinal bir *yarlıgta* "*et-Tehiyetu li'llâhi Te'âlâ*" (Selâm yüce Allâh içindir)¹²⁹, bir kitabe-fermân metninde "*Allâhu muyessiru'l-umûr*" (Allâh işlerin kolaylaştırıcısıdır)¹³⁰ ve bir diğerinde de "*Allâhu latîfu bi-'ibâdihî*" (Allâh kullarına merhametlidir)¹³¹ şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

¹²⁵ S. M. Stern, "Two Ayyubid Decrees from Sinai", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S.M. Stern, Oxford 1965, s. 11, 26.

¹²⁶ G. Herrmann, "Ein früher persischer Erlass", *ZDMG*, 144/2, (1994), s. 290.

¹²⁷ G. Herrmann, "Ein Erlass des Celâyiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", s. 136, 155. Aynı isulâh 947/1540-1541 tarihli bir satış senedinde de kullanılmıştır (bkz. Muhammed Takî Dânespejûh, "Furûş-nâme-yi Rüstâ-yi Al-Arûk-i Erdebil ve Keşt-zar-i Kusuvir der-Sâli 947 be-Âstâne-yi Şeyh Safiu'd-dîn Erdebili", *Ma'ârif-i İslâmî*, 6, Tahrân 1348/1969, s. 114, 119).

¹²⁸ H. Huseyn Nahcevânî, "Fermâni ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 41.

¹²⁹ A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 398.

¹³⁰ P. Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", s. 162; W. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", s. 772.

¹³¹ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 137.

Argûn, Gâzân ve Olcâyâtü devri İlhânî fermânlarının başlarında da “*bi-Kuvvetillâhi Te‘âlâ*” gibi benzer ifadeler yer almıştır¹³². Da’vet formülünün, Gâzân Hân’ın muhtelif kaynaklarda nakledilen fermânlarında da besmeleden hemen sonra “*bi-Kuvvetillâhi Te‘âlâ ve miyâminu’l-milletu’l-Muhammediyye*”¹³³ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Yine, ‘Abdullâh Kâşânî tarafından sureti kaydedilen Gâzân Hân’a ait bir fermân ise, Selçuklular devrinde de *tevkî* olarak kullanılan “*Tevekkeltu a’l-allâh*” ibaresinden sonra başlamakta¹³⁴. Cengiz Hân devrinden itibaren kullanıldığı bilinen¹³⁵ ve İlhânî paralarında da görülen¹³⁶ “*Mengü Tengri küçündür*” (Ebedî Tanrı’nın gücüyle) formülü ile yayınladığımız *yarlıglarda geçen “el-‘İzzetu li’l-lâhi Te‘âlâ*” (Güç yüce Allâh’ındır) ibaresinin anlam olarak yakınlığı dikkate değerdir.

Yayınladığımız II., III. ve IV. fermânlar, bugüne ulaşan diğer orijinal İlhânî fermânları gibi, hükümdarın adı ve hususî bir vakıya dayanan unvanından ibaret olan Ebû Sa‘îd Bahâdır Hân’dan¹³⁷ hemen sonra gelen ve bü-

¹³² Cihângîr Kâ‘im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târihi*, s. 183-185; Reşidu‘d-dîn Fazlullâh, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî*, s. 218, 221, 225, 229; İbnu‘d-Devâdarî, IX, s. 25; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu‘l-fikre*, s. 333, 337, el-Makrîzî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; el-Kalkaşandî, *Subhu‘l-a‘şâ*, VII, s. 264; VIII, s. 70; Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ‘iku‘l-hurûbi‘l-Salîbiyye ve‘l-gazvu‘l-Mogolî*, s. 403 (nr. 233). Olcâyâtü Hân’a ait orijinal fermân metni için bkz. G. Herrmann, “Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren”, (resim 1).

¹³³ Reşidu‘d-dîn Fazlullâh, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 218, 221, 225, 229, 257, 278; Cihângîr Kâ‘im-mekâmî, “*Tevkî*’ u tuğrâ ve tatavvur-i ânhâ der-tedâvül-i divânî”, s. 262. Bu formül, sureti Memlûk kaynakları tarafından kaydedilen Gâzân’ın 699/1300 yılında Seyfu‘d-dîn Kıpçâk’ı Şâm vilâyetine tayiniyle ilgili yayınladığı *taklîd* ile aynı tarihte Dimâşk halkına sadır ettiği fermânlarda da az farklılıklarla şu şekilde kaydedilmiştir: “*Bi-kuvvetillâhi te‘âlâ ve misâki‘l-milleti‘l-Muhammediyye. Fermânu‘l-Sultân Mahmûd Gâzân*” (Bkz. İbnu‘d-Devâdarî, IX, s. 25; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu‘l-fikre fi ta‘rîhi‘l-hicre*, s. 333, 337, el-Makrîzî, *es-Sulûk*, I/3, s. 1013; el-Kalkaşandî, *Subhu‘l-a‘şâ*, VII, s. 264; VIII, s. 70; M. Mâhir Hammâde, *Vesâ‘iku‘l-hurûbi‘l-Salîbiyye ve‘l-gazvu‘l-Mogolî li-‘âlemi‘l-İslâm*, s. 403 nr. 233).

¹³⁴ *Târih-i Olcâyâtü Sultân*, s. 11. Aynı ibârenin meşhûr Selçuklu hükümdarı Sultân Sencer tarafından da *tevkî* olarak kullanılmış olması (Râvendî, *Râhatu‘l-sudûr ve âyetu‘l-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, Leyden 1921, s. 167; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988, s. 24) dikkate değerdir.

¹³⁵ *Manghol-un Niuça Tobça‘an (Yüan-Ch‘ao Pi-Shi)*, *Moğollar‘ın Gizli Tarihi*, T. terc. Ahmed Temir, Ankara 1986², s. 196; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241; ‘Alâ‘u‘d-dîn Âzerî, “*Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ derbâr-i Vâtikân*”, *Berresihâ-yi Târihi*, IV/4, Tahrân 1348/1968, s. 280; F.W. Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 40-41.

¹³⁶ Cemâl Turâbî Tabâtabâ‘î, *Resmu‘l-hatt-i Uygûrî ve seyr-i der-sikkeşinâsî*, Tebrîz 1351/1972, s. 8, 12; Yine bkz. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 241.

¹³⁷ Sultan Ebû Sa‘îd, Rebî‘u‘l-âhîr 719/Mays-Haziran 1319 tarihinde isyancı emirlerle yapılan savaştan sonra, emirlerin isteği üzerine *bahâdır hân* (Moğolca vesikalarda *bagatur qan*

yükçe yazılan “*yarlığında*” formülüyle başlamaktadır. I. fermânda ise, sadece “*ez-hukm-i yarlığ-i humâyûn*” formülü kullanılmıştır. Bundan sonra ise, ya I. fermânda görüldüğü üzere sadece *Sâhib-i dîvân*'ın tasdiki (*sözî*) ya da II., III. ve IV. fermânlarda olduğu gibi, *Sâhib-i dîvân*'dan önce Moğol emirleri olmaları kuvvetle muhtemel üç kimse (*filân*)'nin tasdiki (*sözündin*) ile sadır olunmuştur. Esasen bu hiyerarşi (*Hân-Emîr-Sâhib-i dîvân*) diğer İlhanlı fermânlarına da uymaktadır. Mevcut orijinal vesikalarda bu kısımda yeralan *Sâhib-i dîvân* tasdikinin, onun hususî alâmeti ile yapıldığı görülmektedir.

Bundan sonra, fermânın verildiği (gönderildiği) kimselerin adı ve elkabı (*inscriptio*) geçilerek, onun kısa dua (*salutatio*) cümleleri ile övüldüğü mukaddime (hitâb) kısmına gelinmektedir. Bu kısım da, ya ilk *yarlığta* olduğu gibi sadece ilgili kimse, ya da II., III. ve IV. *yarlıglarda* olduğu gibi daha geniş bir şekilde söz konusu mesele ile ilgili hâkimler (*hokkâm*)¹³⁸, nâ'ibler (*novvâb*)¹³⁹, mutasarrıflar (*mutasarrifân*)¹⁴⁰ ve tamgacılara (*tamgâçiyân*)¹⁴¹

bkz. F.W. Cleaves, “The Mongolian documents in the Musée de Téhéran”, s. 23, 27, 55-56; G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 341, *Târih-i Vassâf*'ın müellif nüshasında hareketli olarak “*bahâdûr*”. Bkz. Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207, vr. 276a) unvanı kullanılmaya başlanmış ve *bahâdûr hân* unvanı bu tarihten sonraki bütün kitabe ve resmi vesikalara işlenmiştir (bkz. W. Barthold, “İlhânlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 137; A.D. Papazian, “Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans”, s. 398. “*Bahâdûr*” unvanı için daha bkz. M.F. Köprülü, “Bahadır”, *İA*, II, s. 216-219). Ebû Sa'îd Hân'ın adı pek çok kaynak ve parada da *bahâdûr* unvanıyla birlikte kaydedilmiştir (bkz. Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i guzide*, s. 615; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 272; Mahmûd Kutbî, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364/1985, s. 35, 40). İlhanlılar'dan sonra diplomatik vesikalarda umumî bir istulâh haline gelen *bahâdûr* unvanı; Celâyir, Ak-koyunlu, Kara-koyunlu ve erken Safevî diplomatikasında da hükümdarın adı ile *sözümüz* kelimesi arasında yaygın olarak kullanılmıştır (bkz. Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, I/1, s. 15; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i dîvân-i İslâmî*, s. 51).

¹³⁸ İlhanlı idaresinde vilâyet ve kazalarda merkezî otoritayı temsil eden valiler için kullanılmıştır (B. Fragner, “Zu einem Autograph des Mongolenversirs Raşid ad-Din Fazlallâh, der Stiftungsurkunde für das Tebrizer Gelehrtenviertel Rab'î Raşidi”, *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart 1971, s. 36 n.6; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 283-285).

¹³⁹ Valilerin (*hokkâm*) yanında bulunan vekil ve memurlar. Nâ'ibler, merkezî hükümet ya da valiler tarafından tayin edilen ve sivil idare ile mâlî işlerden sorumlu görevliler idi (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çalâyiriden Şayh Oveys”, s. 13; Şemîş Şerik Emîn, *Ferheng-i istûlâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 235-238; B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 285-286).

¹⁴⁰ İlhanlılar zamanında, büyük *dîvân* ya da başka bir merci (mesela *dîvân-i evkâf*) tarafından, merkezî hükümet adına vergi tahsilinden sorumlu kılınan kimseler (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass des Çalâyiriden Şayh Oveys”, s. 15-16; Ş. Şerik Emîn, *Ferheng-i istûlâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 211-212).

¹⁴¹ İlhanlı Devleti'nde gümrükler ile ticârî malların vergi işlerine bakan görevliler (bkz. Şemîş Şerik Emîn, *Ferheng-i istûlâhât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 101-102).

hitâb edilmekte ve bu kısım 'bileler ki/bilsinler ki' (*be-dânend ki*) şeklinde asıl metne bağlanmaktadır. İlhânlı devri fermânlarının giriş kısımlarının Selçuklu ve Hârezmşâhlar devirlerine nazaran son derece sade olduğu bilinmektedir¹⁴². Gerek mevcut vesikalardan, gerekse münşe'ât mecmualarındaki örneklerden, bu kalıbın daha sonraki asırlarda da aynen kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Sonraki bölümde kısaca asıl metne (*text*) ve mevzuya giriş yapılmaktadır. Burada, eğer fermân bir meseleye binâen sadır edilmekte ise, o mesele özetlenmektedir. Meselenin özetlenmesinden sonra, ilgililere, iş/işlerin o şekilde yapılmış/yapılmakta olması halinde, bu durumun kanunsuz olduğu (*eger ber-în muceb est, bî-râh bâşed*)¹⁴³ bildirilmiş ve bu olaya bağlı olarak fermânın verilmiş sebebi "*be-dân sebeb in mektûb der-kalem âmed tâ...*"¹⁴⁴ formülünden sonra izah edilmiştir. Yine, fermân her hangi bir kimse için sadır edilmişse, o kimseye tanınan yetki, vazife ve imtiyaz da bu bölümde bildirilmektedir. Asıl metin kısmının girişinde, umumiyetle bu vazife, yetki veya imtiyazın süresinin zikredildiği görülmektedir ki, bu durumun '... başından ... -e kadar' (*ez-ibtidâ-yi... tâ...*) formülüyle ifade edildiği görülmektedir. Bu kısımda bilhassa mâlî vesikalarla ilgili süre/zaman tahdidinde, İlhânlılar devrinde *hânî*, daha sonraki dönemde ise umumiyetle on iki hayvanlı takvimin¹⁴⁵ kullanıldığı görülmektedir. Yine, bu bölümde üçüncü şahısların yapması/etmesi gerekli (*mî-bâyed*) şeyler emredilmekte (*dispositio*), üçüncü şahıslar [kadılar (*kudât*), seyyidler (*sâdât*), imâmlar (*e'imme*), şeyhler (*meşâyih*), ileri gelenler (*a'yân*) ve halk (*mutevatanân-ahâli*)]'ın yapmaması/sakınması gerekli (*ne-bâyed*) şeyler belirtilmektedir. Bunun ardından yarlığın verildiği kimseye tavsiye ve uyarılarda bulunulmakta, bu cümleden olarak da onun işleri yerine getirebilmek için imkân dahilinde (*bâ kassû'l-gâye*)¹⁴⁶ çaba göstermesi, zâlim ve fesatçıların başını ezmesi (*kam' u kal'*), hiç

¹⁴² Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târihi*, s. 155.

¹⁴³ Bu formül Ebû Sa'îd Hân'ın 730/1330 tarihli bir fermânında da kullanılmıştır (A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 398).

¹⁴⁴ Aynı diplomatik formül Ebû Sa'îd Hân'ın devrine ait başka fermânlar (bkz. A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 398, 399; 'Î. Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Yâddâşî ber-kohen-terin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân", s. 4-5) ile haleflerinden Muhammed'in fermânında da geçmektedir (H. Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", s. 42).

¹⁴⁵ Muderrisî Tabâtabâ'î, *Fermânihâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyûnlû ve Ak-Koyûnlû*, s. 96, 110; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 191-192; M. Takî Dâneşpejûh, "Çehâr Fermân", *Mecelle-yi Vahîd*, V/10, Tahrân 1347/1968, s. 787.

¹⁴⁶ Bu istulaha başka bir örnekler için bkz. Nahcevanî, *Destûru'l-kâûb*, II, s. 28, 37; Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm, *Humâyûn-nâme*, s. 232.

bir kimsenin memleket ve halka zorba ve zulümde bulunmasına izin vermesi emredilmekte ve böylece övgüye ulaşacağı (*tâ be-mehmedet peyveded*)¹⁴⁷ belirtilmektedir.

Bundan sonra *tekid* (*sanctio-corroboratio*) kısmına geçilerek, bu konuda hiç bir hatada bulunulmaması (*taksirî ne-nemâyend*)¹⁴⁸ ve bu şekilde hareket edilerek itimâd edilmesi (*ber-în cumle revend ve i'timâd nemâyend*) emredilmektedir. Bu ikinci tekid formülü aşağı yukarı bütün İlhânlı öncesi ve sonrası fermânları için klasik bir ifadedir¹⁴⁹. Vesikalarda bir birine yakın pek çok şeklini görmek mümkün olduğu gibi¹⁵⁰, aynı ifadeye *i'timâd kıla-lar/kılasız* şekliyle Osmanlı diplomatikasında da rastlanmaktadır¹⁵¹.

Yarlıglarda bundan sonra hatime (*escathocol*) bölümüne geçilmektedir. Bu bölüm sırası ile "*kuûbe fi*" şeklinde başlayıp, gün, ay ve yıldan oluşan tarih (*ta'rîh, datatio*), yazılış yeri¹⁵² (*locus*) ve kapanış (*dua*) cümlesi ile son bulmaktadır. *Yarlıglardaki* bu hatime formüllerinin Ebû Sa'îd Hân'ın diğer

¹⁴⁷ Başka resmî vesikalarda da rastlanan klasik bir ifadedir (bkz. Nahcevânî, *Destûru'l-kâ-tib*, II, s. 24, 57, 60, 121, 186, 221; Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm, *Humâyün-nâme*, s. 228).

¹⁴⁸ Bkz. II. ve III. yarlıglar.

¹⁴⁹ A.D. Papazian, "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", s. 398, 399; Muderrisi Tabâtâbâ'î, *Fermânâ-yi Turkmênân-i Karâ-Koyünlü ve Ak-Koyünlü*, s. 22; Ebû Sa'îd Hân'ın Kühek 726/1326 tarihli fermânı (fotoğraf); *Tekârîru'l-menâsib* (neşr. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1988), s. 33, 35, 63, 67, 75; Nahcevânî, *Destûru'l-kâ-tib*, II, s. 39, 43, 44, 62, 87, 105, 108; H. Busse, "Persische Diplomatie im Überblick", s. 214.

¹⁵⁰ Bkz. "*ber-în cumle revend ve ... i'timâd nemâyend*" (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", s. 319); "*mutalâ'a konendegân ... in tevkî i'timâd konend*" (bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", s. 280, 281); G. Herrmann-G. Doerfer, "Ein persisch-mongolischer Erlass des Gelayiriden Şayh Oveys", s. 5); "*Ber-în cumle i'timâd ber-tevkî-i 'âlî...nemâyend*" (bkz. G. Herrmann, "Ein früher persischer Erlass", s. 286); "*ber-în cumle revend ve i'timâd ber-tevkî' ve 'alâmât-i divânî nemâyed*" (bkz. Mir Kamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-yê Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen*, (Sa'âdet-nâme, metin, s. 12, 33).

¹⁵¹ J. Reychman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatası El Kitabı*, s. 170; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, s. 130; M. Guboglu, *Paleografia Şı Diplomata Turco-Osmana*, s. 66; F.M. Emecen, "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", s. 203; N. Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatasında Berat Formu*, M.Ü. Türkiyat Araş. Ens., Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 233-237; "Selçuklu Diplomatasının Osmanlı Diplomatasına Etkileri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, s. 331-332.

¹⁵² İlhânlı fermânlarında fermânın yazıldığı yer (*locus*) umumiyetle "*be-makâm-i...*", bazen de "*bi-şehir-i*" şeklinde yazılmıştır. Farsça fermânlarda yazılış yerinin kaydı Ak-koyunlu ve Kara-koyunlular zamanında da devam etmiş ve Safevîler devrinden itibaren yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (bkz. H. Busse, *Pejûheşî der-teşkîlât-i divânî İslâmî*, s. 57).

fermânlarıyla müşterek olduğu görülmektedir¹⁵³. II. *yarlıgta* bir *duadan* ibaret olan “*hâmiden, musalliyen, musellimen, mustagfiren, sihbe vesellem*” (hamdederek, dua ederek, teslim olarak, bağışlanma isteyerek) ve III. *yarlıgta* da “*hâmidullâh ve musalliyen ve mustagfiren*” (Allâh’a hamd, dua ve bağışlanma isteyerek) gibi, çağdaş başka kayıtlar¹⁵⁴ ile daha sonraki asırlarda da görülen¹⁵⁵ ibareler yer almıştır. Yayınladığımız *yarlıg*ların hepsi de İlhânî ve İlhânî sonrası için klasik bir bitiş (*dua*) formülü olan “*Yâ Rab ihtim bi'l-hayr*” (Yâ Rab, sonunu hayırlı kıl!)¹⁵⁶ ifadesiyle sona ermektedir. Yayınladığımız metinde ibarenin eğik yazılmış olması, bugüne ulaşan orijinal *yarlıg*lara uygunluk göstermektedir¹⁵⁷.

*Yarlıg*lar istinsah edilirken bazı önemli özel isim ve ıstılahların, metnin yanısıra yazmanın haşiyesine de kaydedildiği görülmektedir. *Şehzâde-yi Cihân Kerdûçin* ve *Sâtî Bik* ile *hânî* kelimesi bu cümledendir. Günümüze ulaşan pek çok orijinal vesikada da bazı isim ve ıstılahların haşiyeye altun yıldızla kaydedildiği görüldüğünden¹⁵⁸, bu kelimelerin *yarlıg*ların orijinal şekillerine atfen haşiyeye alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla *mecmû*’anın

¹⁵³ “*Kutibe fi 725 / bi-şehr-i İslâm Ücân*” (bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 319, 329). “*Kutibe fi 726 / bi-makâm-i Kûhek*” (Esnâd-i Millî’deki fermânın fotoğrafı). Bu sıralamayı orijinal Eyyubî fermânlarında da görmek mümkündür (bkz. S.M. Stern, Two Ayyubid Decrees from Sinai”, *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 27).

¹⁵⁴ Aynı ibareler çağdaş bazı yazmaların sonunda, ferağ kaydından hemen sonra da kullanılmıştır (*hâmiden, musalliyen, musellimen*: 23 Safer 738/19 Eylül 1337 tarihli bir nüsha için bkz. Vassâf, *Tecciyetu'l-emsâr*, Ayasofya, nr. 3109, vr. 368b).

¹⁵⁵ Bkz. L. Fekete, *Einführung*, s. 74; İ. Afşâr, “Fermânî ez-Sultân Rustem-i Ak Koyunlu”, *Berresihâ-yi Târihî*, VIII/4, Tahrân 1352/1973, s. 217.

¹⁵⁶ Bu formül için bkz. yukarıda açıklama (8). Bu formül 704/1304, 725/1325, 730/1330 ve 731/1330 tarihli orijinal *yarlıg*larda kullanılmıştır (bkz. G. Herrmann, “Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren”, resim 4; G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, s. 319; A.D. Papazian, “Deux nouveaux iariyks d’ilkhans”, s. 398, 399; İ. Şeyhu'l-Hukemâ’î, “Yâddâstî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân”, s. 5. Sonraki asırlardaki tekâmülü için bkz. L. Fekete, *Einführung*, s. 38, 74; H. Busse, *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî*, s. 58; Aynı müellif, “Persische Diplomatie im Überblick”, s. 215).

¹⁵⁷ Bkz. ‘İmâdu’-d-dîn Şeyhu'l-Hukemâ’î, “Yâddâstî ber-kohenterin sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi İrân”, s. 5.

¹⁵⁸ *Yarlıg*larda metnin ortasındaki önemli isim ve elkâbın yazımı esnasında bir miktar yer boş bırakılmış ve bu isim ve elkâb kenara (*hâşiye*) yazılmıştır. Bu durum Safevî devrine kadar devam etmiştir (A. Soudavar, “Farmân of the Il-Khan Gaykhatu”, s. 34-35; Farsça terc. Muhsin Ca’ferî-mezheb, “Nehostün Fermân-i Fârsî-yi İlhânân”, s. 35; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, “İlk Farsça İlhânî Fermânı”, s. 187).

müellif/müstensihinin *yarlıklar*ın orijinal metnine dayanmış olduğunu düşünmek mümkündür.

Yayımladığımız *yarlıklar*ın muhtevaları incelendiği zaman, ilkinin bir nevi muafiyet ve özel ihsanların tasdik edildiği *soyurgal* niteliğinde olduğu, sonraki üçünün ise karşılaşılan güçlüklerin halline binaen sadır edilmiş yüksek emirler olduğu, dolayısıyla da aralarında diplomatik ilmi açısından önemli farklılıklar bulunduğu görülür. Bunlardan en önemlisi, ilk *yarlığa* bir vazifenin tevcih edilmesi, diğer *yarlıglarda* ise vazifenin yerine getirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin ber taraf edilmesinin istenmiş olmasıdır.

V. TARİHİ DEĞERLENDİRME:

Yarlıkların diplomatik yapısını inceledikten sonra şimdi tarihî kritiğine geçebiliriz. Yayınladığımız *yarlıklar* 18 Ocak 1330 - 9 Şubat 1331 tarihleri arasında yani Ebû Sa'îd Hân'ın vefatından dört-beş yıl önce sadır edilmiştir. Ebû Sa'îd Hân'ın 4 Zî'l-ka'de 730/19 Ağustos 1330 tarihinde Ücân ve 15 Safer 731/28 Kasım 1330 tarihinde Karâbâg-i Arrân'dan sadır edilen iki *yarlığı* daha önce A.D. Papazian tarafından yayınlanmıştı. Bu makalede yayınladığımız *yarlıkları*, yazıldıkları tarih ve yere göre şöyle sıralayabiliriz:

- II. *yarlık* 27 Rebî'u'l-ewvel 730/18 Ocak 1330, Sultâniyye,
- I. *yarlık* 22 Rebî'u'l-ewvel 731/3 Ocak 1331, Ribâtâu'd-dîvân,
- III. *yarlık* 18 Rebî'u'l-âhir [7]31/29 Ocak 1331, Erdebîl,
- IV. *yarlık* 29 Rebî'u'l-âhir 731/9 Şubat 1331, Dâru'l-mulk Tebrîz.

Şu halde, 27 Rebî'u'l-ewvel 730/18 Ocak 1330 tarihinde başkent Sultâniyye'den sadır edilen *yarlıktan* (nr. II) yaklaşık bir yıl sonra, diğer üç *yarlık* (nr. I, II, IV) takriben bir ay içerisinde peş peşe yayınlanmıştır. Yayınladıkları yer ve zaman dikkate alındığında, *yarlıklar*ın Âzerbâyecân'da kış mevsiminde sadır edildiği görülmektedir. Ribâtâu'd-dîvân'ın yeri tam olarak tespit edilememekteyse de, Âzerbâyecân'da bulunduğu ve Erdebîl'e 26, Tebrîz'e de en fazla 35 günlük bir mesafede olduğuna şüphe yoktur. *Yarlıklar*ın kaleme alındığı yerler muhtemelen güçlü *emîrler* ve *Sâhib-i dîvân* ile birlikte İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'ın da kışladığı merkezler olmalıdır¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Ataları gibi yarı göçebe bir hayat süren Ebû Sa'îd Hân umumiyetle kışlık merkez (*kışlag*) olarak Arrân, yazlık merkez (*yaylag*) olarak da Sultâniyye'yi tercih etmiştir. İlhanlı hükümdarlarının kışlık ve yazlık merkezleri için bkz. B. Spuler, *Die Mongolen*, s. 280.

Yayımladığımız birinci *yarlıg*, Tebrîz ve çevresi *mutasarrıflığı*nı daha önce üç yıl için üzerine alan kimsenin oğluna hitaben kaleme alınmıştır. Anlaşıldığına göre, vergilerin tahsili ile ilgili bir takım güçlükler çıkması üzerine, Tebrîz ve çevresinin vergi gelirlerinin toplanması işinin onun uhdesinde olduğu yeni bir *yarlıg* ile tekîd edilerek bu kimseye olan güven ifade edilmiştir. İlhânlılar zamanında, merkezî hükümet tarafından vergi tahsilinden sorumlu kılınan *mutasarrıflar* için üç yıllık süre tahdidi klasik uygulamadır¹⁶⁰. Süresi daha önceden belirlenen *mutasarrıflıkla* ilgili ne gibi sorunların yaşandığı, fermânın muhatabı olan kimsenin merkezî hükümete olan güveninden neden endişe duyulduğu, ya da böyle bir fermâna niçin gerek duyulduğu malûmumuz değildir. Bununla birlikte, bütün ortaçağ devletlerinde olduğu gibi İlhânlı devletinde de vergilerin tahsili esnasında bir takım güçlüklerin yaşandığı bilinen bir husustur¹⁶¹. Dolayısıyla, fermânda (sık bir şekilde başvurulduğu şekliyle) vergi toplamak için, tahsildârların kendi usullerine göre hareket etmemeleri, bu konuda kanunlara bağlı kalmaları ve halka eziyette bulunmamaları emredilmektedir. Bu tür vergi tahsilleri için İlhânlılar devrinde umumiyetle üç, bazen de dört yıllık iltizam usûlü kullanılmıştır.

İkinci *yarlıgta* ise, *altun-tamga* uyarınca Şehzâde-yi Cihân Kerdûçin ve Sâtu Bîk'e havale olunan Şîrâz vergi gelirlerinin, *nâ'ibler* vasıtasıyla toplanması esnasında bir takım güçlüklerle karşılaştığı, bazı kimselerin vergileri ulaşturmada ihmâlde bulunduğu belirtilmekte ve isimleri verilmeyen Seyyid *filân* ve *filân* ile H^vâce Fâhrü'd-dîn 'Abdu'l-Kerîm ve Bahâ'u'd-dîn Ahmed, Şîrâz'daki *nâ'ib*, *mutasarrıf* ve *tamga*acıardan, hiç bir bahane ve ihmâl mahâl verilmeden vergi gelirlerini Meliku'l-hâss Emînu'd-dîn Cevher'e ulaşturmaları emredilmektedir. *Yarlıg*larda zikredilen kimselerin tarihî şahsiyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, *yarlıg*ın metninden, *Meliku'l-hâss* unvanı ve *Emînu'd-dîn* mahlasıyla zikredilen Cevher'in¹⁶², Şehzâde Kerdûçin ve Sâtu Bek'e ait vergi gelirlerini nakle memûr *mu'temed*¹⁶³ olduğunu tahmin etmek mümkündür.

¹⁶⁰ *Mutasarrıflık tefvizi* ve süre tahdidi için bkz. Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib*, II, s. 133, 134, 137.

¹⁶¹ Meselâ bkz. Şîrin Beyânî, *Târih-i Âli Celâyir*, s. 231.

¹⁶² *Destûru'l-kâtib* (1/2, s. 322)'te H^vâce-serâyılarla ilgili yazışma örneklerinde *mu'temed Hvâce-yi a'zam Melik-i Mulûku'l-hvâss ... Emînu'd-devle ve'd-dîn Hvâce Cevher*'in adı zikredilmekteyse de, *yarlıg*ımızdaki şahıs ile aynı kimse olup olmadığı malûm değildir.

¹⁶³ İlhânlı ve Celâyirîler devrine ait *mu'temedler* ile ilgili vesika ve yazışma suretleri için bkz. Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib*, 1/2, s. 322, 381, 419, 501; O.G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risâla al-Sâhibiyya", s. 729-734.

Şîrâz'daki arazilerin önemli bir kısmının İlhanlı ailesinin özel mülkü (*incü*¹⁶⁴) olduğu bilinmektedir¹⁶⁵. Kaynaklarda, Ebû Sa'îd Hân'ın 719/1319-1320 yılında Şîrâz'ın gelirlerini¹⁶⁶ Kerdûçîn'e verdiği, ancak ertesi yıl bu gelirlerin hükümdarın kız kardeşi Sultân Hâtûn'un eşi Kara Muhammed'e verildiği kaydedilmiştir¹⁶⁷. Kaynaklarda Fârs eyaletinin gelirlerinin bundan sonra kimlere tevcih edildiği hakkında açık bilgi bulunmamaktadır. Şu halde, yayımladığımız vesikanın ışığında Fârs eyaletinin gelirlerinin, en azın-

¹⁶⁴ *İncü*, İlhanlı devletinde hükümdar veya hükümdar ailesine ait "şahsî mâl" ile, daha yaygın olarak irsî mâhiyeti hâiz "hususî emlâk" ve bu emlâkla ilgili şahıs veya şahısları ifade etmek için kullanılan geniş kapsamlı bir isulâhtur. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993³, s. 64; G. Clauson, *EDPT*, s. 173; G. Doerfer, *TMEN*, II, s. 220-225; Ş. Şerîk Emîn, *Ferheng-i isulâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, s. 51-55; Kazuhiko Shiraiwa, "İnjû in the Jâmi' al-tavârikh of Rashîd al-Dîn", *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLII/2-3, (1988), s. 371-376; A.K.S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, London 1988, s. 118-129; A.K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York 1991³, s. 77-79; I.P. Petruşevsky, *Keşâverzi ve munâsebât-i arzî der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, II, s. 448-458; Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1987³, s. 59, 227, 286-287; Osman G. Özgüdenli, "İncü", *DİA*, XXII, (2000), s. 281.

¹⁶⁵ Vassâf (s. 231, 268, 317)'in kayıtlarına bakılırsa, Şîrâz'da bulunan *incü* arazisi, Argûn Hân zamanında 600.000, Gâzân Hân zamanında ise 1.000.000 *dînâra* mukâta'aya verilmiştir. Yine, Fârs eyaletinin *incü* gelirlerinin 692/1292-1293 yılında dört yıllık bir süre için 1.000 *tûmen* (10.000.000 *dînâr*)'e mukâta'aya verildiği malûmumuzdur. Bu rakamları Hamdullah Mustevfî'nin Fârs eyaleti için verdiği vergi kayıtlarıyla karşılaştıran I.P. Petruşevsky, bu eyalette ve özellikle de Şîrâz'da bulunan *incü*ye ait emlâkın, devlete ait divânî arazi ile özel mülklerden daha büyük bir yekûn tuttuğu sonucuna ulaşmıştır (Petruşevsky, *Keşâverzi*, II, s. 455). Bütün bunlardan, İlhanlı hükümdarlarının Fârs eyaletinde önemli miktarda *incü*sünün bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu hususta yine bkz. Ryoko Watabe, "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 192; A.K.S. Lambton, "Mongol fiscal administration in Persia", *Studia Islamica*, LXIV-LXV, (1986), s. 79-99; O.G. Özgüdenli, "İncü", s. 281.

¹⁶⁶ İlhanlı devri kaynaklarında Şîrâz'dan alınan vergilerle ilgili az da olsa malûmat bulmak mümkündür. Argûn Hân devrinde 400.000 *dînâra* mukâta'aya verilmekteyken, bu rakam Gâzân Hân devrinde dört yıl için 1.000.000 *dînâra* çıkarılmıştır ('Alî Sâmî, *Şîrâz, diyâr-i Sa'dî u Hâfiz*, Şîrâz 1347/1968, s. 551). 'İmâdu's-Serâvî tarafından kaleme alınan *Câmi'u'l-hesâb*'ta Şîrâz şehrinin 37 hânî/738/1338 yılındaki vergi geliri 564.500 *dînâr* olarak kaydedilmiştir (Nejat Göyünç, *Das sogenannte Gâme'o'l-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfadend des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, s. 80, 161; Aynı müellif, "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *TD*, XV/20, (1965), s. 84). Aslen bir İlhanlı bürokratu olan ve eserini 740/1340 yılında kaleme alan Hamdulâh Mustevfî, Şîrâz şehrinin ödediği vergi miktarını 450.000 *dînâr* olarak vermektedir (*Nuzhetu'l-kulûb*, s. 116). 'Abdullâh b. Muhammed Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan *Risâle-yi Felekiyye*'de ise, Şîrâz'ın ödediği vergi çevresi (*nevâhî*)'yle birlikte 820.000 *dînâr* olarak kaydedilmiştir (W. Hinz, *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî*, s. 100).

¹⁶⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 103; Fesâ'î, *Fârs-nâme-yi Nâsiri*, I, s. 106, 289.

dan 730/1330 yılı için, yeniden Kerdûçin ve yine İlhânlı ailesinden Ebû Sa'îd Hân'ın kız kardeşi Sâtu Bik'e tevcih edilmiş bulunduğunu öğrenmekteyiz. Vesikada Kerdûçin için tıpkı Sâtu Bik gibi *Şehzâde-yi Cihân* unvanını kullanılmış olması, onun anne tarafından Salgurlular'a dayanmasına rağmen¹⁶⁸, baba tarafından Abâkâ Hân'ın oğlu Mengü Temür'ün kızı olması hasebiyle, İlhânlı hanedanıyla kan bağından kaynaklanmış olsa gerektir.

Üçüncü *yarlıg*, 'İzzu'd-dîn İbrâhîm ve Cemâlu'd-dîn Hâcı Kâfi'nin isteği üzerine bâkî kalan ve ödenmeyen deri ücretlerinin tahsilinin sağlanması için Tebrîz şehrinin *hâkim*, *nâ'ib* ve *mutasarrıflarına* hitaben kaleme alınmış, *debbâğ*ların muhasebelerinin yapılarak bâkî kalan borçlarının tahsili emredilmiştir. Esasen, devrin kaynak ve vesikalarının ışığında, vergi ve vergi tahsilinde karşılaşılan sorunlar, kuruluşundan yıkılışına kadar İlhânlı devletinin en önemli ekonomik problemini oluşturmuştur. Yayınladığımız bu *yarlıg*, bu konuda bize yeni bir misâl sunmaktadır.

Dördüncü ve son *yarlıg*ta ise, adı verilmeyen *emîr* ile, Tebrîz şehri *hâkim*, *nâ'ib* ve *mutasarrıflarından*, *yarlıg*ın verildiği kimseden fazla vergi tahsil edilmemesi, çeşitli işler ile vergi tahsili için gelip-giden görevliler (*âyende u revende*) ve habercilerin onun evinde konaklamaları, 'ases ve muhtesiblerin ondan 'bayramlık ve nevrûzluk' (*'eydî u novrûzî*) adı altında para talebinde bulunmamaları istenmekte ve buna aykırı hareket edenlerin cezalandırılması emredilmektedir. İlhânlılar devrinde vergi ve diğer hizmetlerle görevli askerî ve sivil memurların zaman zaman halkın evlerinde konakladıkları, onlardan bir takım haksız taleplerde buldukları ve bu durumun halkın memnuniyetsizliğine sebep olduğu tarihî kaynaklarda zikredilen bir husustur¹⁶⁹. Yine, bu durumun bertaraf edilmesi için Gâzân Hân'ın yeni bazı düzenlemelerde bulunduğu da bilinmektedir¹⁷⁰. Burada, fermânın üslubundan, çok da açık bir hüküm olmamakla birlikte, Gâzân Hân'ın düzenlemelerine rağmen, bu tür davranışların onun halefleri zamanında¹⁷¹ ve hatta İlhânlılar'dan sonra da¹⁷² devam ettiği hükmüne varmak mümkün-

¹⁶⁸ Bkz. E. Mercil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 122.

¹⁶⁹ Reşîdu'd-dîn, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 276, 356; Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, I/1, s. 187, 194.

¹⁷⁰ Reşîdu'd-dîn, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, s. 276-277, 356-361.

¹⁷¹ Bkz. M.S. Neymat, *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana*, s. 49 nr. 64.

¹⁷² Celâyirîler'den Sultân Ahmed'in Zî'l-ka'de 780/Şubat-Mart 1379 tarihli fermânında: "Umerâ u âyende u revende be-hânehâ-yi işân ve murîdân-i işân nuzûl ne-konend" (bkz. Muhammed Kazvîni, "Fermân-i Sultân Ahmed-i Celâyir", *Mecelle-yi Yâdigâr*, I/4, Tahrân

dür¹⁷³. Yine, *yarlıg*ta dile getirilen ve Gâzân Hân tarafından resmen kaldırıldığı anlaşılan, bayramlık ve nevrûzluk adı altında halktan talep edilen haksız isteklerin de, bu hükümdarın düzenlemelerine aykırı olarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, yayımladığımız *yarlıg*ların ortaçağ devletlerinde en çok hissedilen iki sıkıntı ile alâkalı olduğu görülmektedir: Vergi gelirlerinin (*mâl u muteveccihât*) zamanında tahsili, merkeze ulaştırılması ve bu esnâda vuku bulan yolsuzluklar ile haksız taleplerin önlenmesi. Yayımladığımız *yarlıg*lardaki katî hükümler ve muhtelif hükümdarların bu konudaki emir ve yasaklarına rağmen, bu tür meselelerin sonraki asırlarda da devam ettiği bilinen bir husustur.

1323/1944, s. 29; Cihângîr Kâ'im-makâmî, "Fermân-i mensûb be-Sultân Ahmed-i Celâyir", *Beresihâ-yi Târihî*, III/5, Tahrân 1347/1968, s. 280) Ak-koyunlu hükümdarı Ya'kûb b. Uzun Hasan'ın 891/1486 tarihli fermânında: "*İlçiyân u nâmeçiyân u âyende u revende çehârpâyân-i işân u kesân-i işân-râ ulâg ne-gîrend*" şeklinde geçmektedir (bkz. Muderrisî Tabâtabâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, s. 91, 93). Keza 928/1522 tarihli bir tarhanlık nişânında: "*İlçiyân u yâmçiyân u küşçiyân çehârpâyân-i û-râ ulâg ne-gîrend*" (bkz. G. Herrmann, *Der historische Gehalt des "Nâmâ-ye nâmi" von Handamîr*, s. 86 (metin)).

¹⁷³ Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, I/1, s. 316-317; I/2, s. 465-467. Yine, Celâyirli devrine ait bir kayıta, sultan, halkın şikâyeti üzerine memurların halkın evinde konaklamayıp, sahrada konaklamalarını ve her köyde bir geceden fazla kalmamalarını emretmiştir (Şîrîn Beyânî, *Târih-i Âl-i Celâyir*, s. 231). Ak-koyunlular ve Timurîler devrine ait yasaklamalar için bkz. Muderrisî Tabâtabâ'î, *Fermân-hâ-yi Turkmenân-i Karâ-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, s. 66, 126; G. Herrmann, *Der historische Gehalt des "Nâmâ-ye nâmi" von Handamîr*, s. 86 (metin).

BİBLİYOGRAFYA

- 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, neşr. Mehîn Hamblî, Tah-rân 1348/1969.
- 'Abdullâh Battâl, "Kazan Yürüdünda Bulunmuş Târîhî Bir Vesîka: Sâhib Giray Han Yarığı", *Türkiyat Mecmuası*, II, (1926), s. 75-101.
- Abdullâhođlu Hasan, "Temur Kutluđ Yarığı", *Türkiyat Mecmuası*, III, (1933), s. 207-217.
- Abdullâhođlu Hasan, "Birinci Mengili Giray Han Yarığı", *Türkiyat Mecmuası*, IV, (1934), s. 99-109.
- Abo'l-'Ala Soudavar, Bkz. Ebû'l-'Ala Sûdâver.
- 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ-derbâr-i Vâtikân", *Ber-resîhâ-yi târîhî*, IV/4, Tahrân 1348/1968 s.275-288; V/2, Tahrân 1949/1970.
- Ak Akçe, *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonları)*, haz. T. Aykut-Ş. Aydın, İstanbul 1992.
- Anonim, *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Türkçe terc. Ahmed Temir, Ankara 1986².
- Anonim [Vassâf], *Munşe'ât*, Kitâbhâne-yi Merkezî-yi Dâneşgâh-i Tahrân, nr. 3601.
- Aptullah Battal, *İbni-Mühennâ Lûgatı*, Ankara 1988.
- Arat, R. Rahmeti, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarığı", *Türkiyat Mecmuası*, VI, (1939), s. 285-322.
- Aubin, J., "Un Soyurgal Qara-Qoyunlu Concernant le Bulük de Bawânât-Harât-Marwast", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S.M. Stern, Oxford 1965, s. 159-170.
- Barthold, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Türkçe terc. Abdülkadir İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 135-159.
- Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-fikre fî ta'rîhi'l-hicre, History of the Early Mamluk Period*, neşr. Donald S. Richards, Beirut 1998.

- Behmen Kerimî, *Râhnumâ-yi âsâr-i târîhî-yi Şîrâz*, Tahrân 1344/1965.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, *Recherches sur les actes des règnes Sultan Osman, Orkhan et Murad I*, Societatea Academica Româna, München 1967.
- Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348/1969.
- Busse, H., "Persische Diplomatie im Überblick: Ergebnisse und Probleme", *Der Islam*, 37, (1961), s. 202-245.
- Busse, H., *Pejûheşi der-teşkilât-i divân-i İslâmî, ber-mebnâ-yi esnâd-i dovrân-i Akkoyunlu ve Kara Koyunlu ve Sa-fevî*, Farsça terc. Gulâm-Rizâ Verehrâm, Tahrân 1367/1988.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1993³.
- Caferoğlu, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstulahları", *Türkiyat Mecmuası*, IV, (1934), s. 1-43.
- Cemâl Turâbî Tabâtabâ'î, *Resmu'l-hatt-i Uygûrî ve seyr-i der-sikke-şinâsî*, Tebrîz 1351/1972.
- Cemâl Turâbî Tabâtabâ'î, *Sikkehâ-yi İslâmî, dovre-yi İlhânî ve Gûrgânî*, Tebrîz 1347/1968.
- Cihângîr Kâ'im-mekâmî, "Fermân-i mensûb be-Sultân Ahmed-i Celâyir", *Beresîhâ-yi Târîhî*, III/5, Tahrân 1347/1968, s. 283-290.
- Cihângîr Kâ'im-mekâmî, *Mukaddeme-yi ber-şinâht esnâd-i târîhî*, Tahrân 1350/1971.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Cleaves, Francis Woodman, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", *HJAS*, XVI, (1953), s. 1-107.
- Doerfer, Gerhard, "Mongolica aus Ardabil", *Sonderdruck Zentralasiatische Studien*, 9, Wiesbaden 1975, s. 187-263.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-1975.
- Ebû Bekr Kutbî el-Âharî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, neşr. ve İng. terc. J.B. van Loon, *An important source for the history of Adharbâ-ijan*, s' Gravenhage 1954.

- Ebû'l-'Ala Sûdâver,** "Farmân of the Il-Khan Gaykhatu", *Art of the Persian Courts*, New York 1992, s. 34-35, 52-53; Farsça terc. Muhsin Ca'ferî-mezheb, "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36; Türkçe terc. Osman G. Özgüdenli, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 181-190).
- Ebû'l-'Ala Sûdâver,** "Do nokta der-târîh-i Mogûl, *Mecelle-yi Îrân-şinâsî*, VIII/1, Tahrân 1375/1996, s. 86-91.
- Ebû'l-Fazl Nebe'î,** "Takvîm-i devâzdeh hayvânî der-târîh u ferheng-i Îrânî", *Mecelle-yi Âyende*, VIII/7, Tahrân 1361/1982, s. 388-397.
- Ebû'l-Fazl Nebe'î,** *Târîh-i Âli Çûpân*, Tahrân 1352/1973.
- Emecen, F.M.,** "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknâmesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2001, s. 187-207.
- el-'Umarî,** *Das Mongolische Weltreich. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-absâr fî mamâlik al-amsâr*, Alm. terc. Klaus Lech, Wiesbaden 1968.
- Ergin, Muharrem,** *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
- Fekete, L.,** "Die Frage der Formel Sözüümüz", *Acta Orientalia*, VII, Budapest 1957, s. 1-20.
- Fekete, L.,** *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, ed. F. Hazai, Budapest 1977.
- Fragner, Bert,** "Das Ardabiler Heiligtum in den Urkunden", *WZKM*, 67, (1975), 169-215.
- Fragner, Bert,** "Farmân", *EIr.*, IX, s. 282-295.
- Fragner, Bert,** *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg 1980.
- Gabain, A. von,** *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçe terc. M. Akalın, Ankara 1988.

- Gök, Necdet, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatikasında Berat Formu*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Gök, Necdet, "Selçuklu Diplomatikasının Osmanlı Diplomatikasına Etkileri", *J. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, I, Konya 2001, s. 315-333.
- Göyünç, Nejat, *Das sogenannte Ğâme' o'l-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, (Dr. Tezi), Göttingen 1962.
- Göyünç, Nejat, "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, XV/20, (1965), s. 73-86.
- Gronke, M., *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidshan)*, Berlin 1982.
- Guboglu, M., *Paleografia şı Diplomatica Turco-Osmana*, [Bükreş] 1958.
- Hâc Huseyn Nahcevanî, "Fermânî ez-ferâmîn-i dovre-yi Mogûl", *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz*, 5, Tebrîz 1332/1963, s. 40-47.
- Hâcî Mîrzâ Hasan Huseynî-yi Fesâ'î, *Fârs-nâme-yi Nâsirî*, I-II, neşr. Mansûr Restgâr-i Fesâ'î, Tahrân 1367/1988.
- Haenisch, E., "Zu den Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Ölceitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 und 1305)", *Oriens*, II, (1949), s. 216-235.
- Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî' u't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. H. Beyânî, Tahrân 1350/1971.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, Bombay 1311/1893-94.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. Le Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb Composed by Hamd-Allâh Mustawfî of Qazwîn in 740 (1340)*, (GMS, 23), London-Leiden 1915.
- Hammer, J. von, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien 1200-1350*, I-II, Amsterdam 1974.

- Hasan-i Yezdî,** *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî, bahş-i Timuriyân pes ez-Timur*, neşr. H. Muderrisî Tabâtabâ'î-İrec Afşar, Karachi 1987.
- Herrmann, Gottfried,** *Der historische Gehalt des "Nāmā-ye nāmī" von Handamīr*, (Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen), Göttingen 1968.
- Herrmann, Gottfried,** "Ein Erlass des Ğelayiriden Soltan Hoseyn aus dem Jahr 780/1378", *Göttinger Orientforschungen*, I, Reihe: Syriaca, III, Wiesbaden 1973, s. 135-163; Farsça terc. 'Alî 'Abdullâhî, "Fermânî Sultân Huseyn-i Celâyirî be-târîh-i Safer-i 780h./1378m.", *Mîrâs-i Câvidân*, VIII/29, Tahrân 1379/2000, s. 115-122.
- Herrmann, Gottfried,** "Ein Erlass von Qara Yusof Zugunsten des Ordens von Ardabil", *AMI*, NF, 9, (1976), s. 225-242.
- Herrmann, Gottfried,** "Ein früher persischer Erlass", *ZDMG*, 144/2, (1994), s. 284-300.
- Herrmann, Gottfried,** "Urkunden-Funde in Azarbâyğân", *AMI*, NF, 4, (1971), s. 249-262.
- Herrmann, Gottfried,** "Zum persischen Urkundenwesen in der Mongolenzeit: Erlasse von Emiren und Wesiren", *L'Iran face à la domination Mongole*, ed. D. Aigle, Téhéran 1997, s. 321-331; Farsça terc. F. Bahru'l-'ulûmî, *Esnâd-i divânî-yi Fârsî der dovre-yi Mogûlân: Fermân-hâ-yi emîrân ve vezîrân*, *Mîrâs-i Câvidân*, IX/33-34, Tahrân 1380/2001, s. 165-174.
- Herrmann G. - Doerfer G.,** "Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325", *ZDMG*, 125/2, (1975), s. 317-346.
- Herrmann G. - Doerfer G.,** "Ein persisch-mongolischer Erlass des Ğelayiriden Şayh Oveys", *CAJ*, XIX/1-2, (1972), s. 1-84.
- Hinz, W.,** *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952.

- Hinz, W., "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", XIII/52, (1949), s. 771-793.
- İbatov, A. , XIV. Gasırdagı Xandar Jarlıglarıñ Tili, Almatı 1990.
- İbn Aybek ed-Devâdârî *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*, IX/1, ed-*Dureru'l-fâhir fi sireti'l-el-Melik en-Nâsir*, neşr. H.R. Roemer, *Die Chronik des Ibn ad-Dawâdârî, IX, der Bericht über den Sultan Malik an-Nâsir Muhammad ibn Qala'un*, Kairo 1379/1960.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Bâz-h'ânî-yi yek sened-i târîhi", *Mîrâs-i Câvîdân*, I/4, Tahrân 1372/1993, s. 46-52.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Fihrist-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî der-bâygânî-yi Merkezî-yi Sâzmân-i Evkâf ve Umûr-i Hayriyye", *Mîrâs-i Câvîdân*, IX/33-34, Tahrân 1380/2001, s. 175-192.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Yâddâstî ber-kohenterîn sened-i Sâzmân-i Esnâd-i Millî-yi Îrân (sened-i muverrih 726)", *Gençîne-yi Esnâd*, XI/44, Tahrân 1380/2002, s. 4-5.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Kâtîbân ve Kâziyân-i esnâd-i buk'a-yi Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî (Esnâd-i karn-i 6 tâ 10 hicrî)", *Nâme-yi Bahâristân*, II/4, (2002), s. 137-152.
- 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-Hukemâ'î, "Kohenterîn mubâ'ya-nâme-yi Fârsî der-Îrân (Sened-i muverrih-i 570-i Hicrî-Kamerî ez-mecmu'a-yi Buk'a-yi Şeyh Sâfî). Te'sîr-i mahal-i sudûr-i sened der-sâhtâr-i ân", *Nâmvâre-yi Dr. Mahmûd Afşâr*, XII, (Tahrân), (baskıda).
- İrec Afşâr, "Fermânî ez-dovre-yi Safeviye", *Mecelle-yi Eser*, Sayı 7-9, Tahrân 1361/1982, s. 54-63.
- İrec Afşâr, "Fermânî ez-Sultân Rustem-i Akkoyunlu", *Ber-resihâ-yi Târîhî*, VIII/4, Tahrân 1352/1973, s. 209-218.
- İrec Afşâr-Muhammed Takî Dâneşpejûh, *Fihrist-i nushaha-yi hattî-yi Kitâb-hâne-yi Millî-yi Melik*, VII, Tahrân 1369/1990.
- 'İsâ b. Cuneyd Şîrâzî, *Tezkire-yi Hezâr-Mezâr*, neşr. Nurân Visâl, Şîrâz 1364/1985.

- İzgi, Özkan,** "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, (1978), s. 7-16.
- Keçik, Mehmet Şefik,** *Briefe und Urkunden aus der Kenzlei Uzun Hansans*, Freiburg 1976.
- Krawulsky, Dorethea,** *Îrân - Das Reich der Îlhâne: eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978.
- Kurat, Akdes Nimet,** *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı*, İstanbul 1937.
- Kurat, Akdes Nimet,** *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitükler*, İstanbul 1940.
- Kürkman, Garo,** "Karaman Beyliğinin Bakır Paraları Üzerine Tetkikler", *Türk Nümizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, İstanbul 1988, s. 163-173.
- Kütükoğlu, Mübahat S.,** *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik*, İstanbul 1994.
- Lambton, A.K.S.,** "Mongol fiscal administration in Persia", *Studia Islamica*, LXIV-LXV, (1986), s. 79-99.
- Little, Donald P.,** *A Catalogue of Islamic Documents from al-Haram aş-Şarîf in Jerusalem*, Beirut 1984.
- Mahmûd Kutbî,** *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364/1985.
- Makrîzî,** *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifetu duveli'l-mulûk*, neşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, III/1, Kâhire 1939.
- Matuz, Josef,** "Über die epistolographie und inşâ'-literatur der Osmanen", *XVII. Deutscher Orientalistentag vom 21. bis 27. Juli 1968 in Würzburg*, herausgegeben Wolfgang Voigt, II, Wiesbaden 1969, s. 574-594.
- Matuz, Josef,** *Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg 1976.
- Mecidu'd-dîn Keyvânî,** "Al-tamga", *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I, s. 661-665.

- Melville, C.,** "The Chinese-Uighur Animal Calender in Persian Historiography of the Mongol Period", *Iran*, XXXII, (1994), s. 83-98.
- Merçil, Erdoğan,** *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975.
- Minorsky, V.,** "A Mongol decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid", *BSOAS*, XVI/2, (1954), s. 515-527.
- Mir Kamal Nabipour,** *Die beiden persischen Leitfaden des Falak Ala-ye Tabrîzî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Dr. Tezi), Göttingen 1973.
- Mostaert, Antoine - Cleaves, Francis Woodman,** *Les lettres de 1289 et 1305 des Ilkhans Argun et Ölgëitü à Philippe le Bel*, Cambridge 1962.
- Mostaert, Antoine - Cleaves, Francis Woodman,** "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *HJAS*, XV/3-4, (1952), s. 419-506.
- Muderrisî Tabâtâbâ'î,** *Fermânâ-yi Turkmenân-i Karâkoyûnlû ve Akko-yûnlû*, Kumm 1352/1973.
- Muhammed b. 'Alî b. Cemâlu'l-İslâm,** *Humâyûn-nâme*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferruh, Tahrân 2536/1977.
- Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkâre'î,** *Mecma'u'l-ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1363/1984.
- Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer Nahcevânî,** *Destûru'l-kâtib fi ta'yînu'l-merâtib*, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî oğli 'Alî-zâde, I/1, I/2, II, Baku 1964, 1971, 1976.
- Muhammed Kazvînî,** "Fermân-i Sultân Ahmed-i Celâyir", *Mecelle-yi Yâdigâr*, I/4, Tahrân 1323/1044, s. 25-31.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh,** *Fihrist-i mikrofilmhâ-yi Kitâbhâne-yi Merkezi ve Merkez-i Esnâd-i Dâneşgâh-i Tahrân*, III, Tahrân 1363/1984.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh,** "Çehâr Fermân", *Mecelle-yi Vahîd*, V/10, Tahrân 1347/1968, s. 786-787; VI/1, s. 49-53.
- Muhammed Takî Dâneşpejûh,** "Furûş-nâme-yi rüstâ-yi Al-Arûk-i Erdebil ve Keşt-zâr-i Kusuvir der-Sâl-i 947 be-Astâne-yi Şeyh Safiu'd-dîn Erdebîlî", *Ma'ârif-i İslâmî*, Sayı 6, Tahrân 1348/1969, s.109-119.

- Muhammed Tâkî Dâneşpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezî-yi Dâneşgâh-i Tahrân*, XII, Tahrân 1340/1961.
- Muhammed Mâhir Hammâde, *Vesâ'iku'l-hurûbi's-Salîbiyye ve'l-gazvu'l-Mogolî li-'âlemi'l-İslâm*, 489-1206h./1096-1404m., Beyrût 1399/1979.
- Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî, *Simtu'l-'ula li-l-hazreti'l-ulyâ, der-târîh-i Kara-Hitâ'iyân-i Kirmân*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahrân 1362/1983.
- Neymat, M.S., *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaycana, Arabo-Perso-Türkoyazıçınıye Nadpisi Baku i Apşerona XI - Naçala XX Veka*, Baku 1991.
- Nizâmu'd-dîn 'Abdu'l-Vâsî Nizâmî, *Munşâ'u'l-inşâ'*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferrûh, Tahrân 1357/1978.
- Nûru'd-dîn el-Ejderî, *Gâzân-nâme*, Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-i Esnâd-i Dânişgâh-i Tahrân, Film, nr. 850.
- Oral, M. Zeki, "Selçuklu Devri Vesikalari: Sultan Hatun Senedi", *Belleten* XIX/75, (1955), s. 385-394.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
- Ölçer, Cüneyt, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, İstanbul 1982.
- Özgüdenli, Osman G., "İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe'at Mecmuası: Risâla al-Sâhibiyya", *Belleten*, LXIII/238, (2000), s. 725-743.
- Özgüdenli, Osman G., "İncü", *DİA*, XXII, (2000), s. 281.
- Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, (M.Ü. S.B.E., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- Özyetgin, A. Melek, *Altun Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996.
- Özyetgin, A. Melek, "Altun Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hâcî Adlı Kişiyeye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *Türkoloji Dergisi*, XIII/1, (2000), s. 167-192.
- Özyetgin, A. Melek, "Altun Ordu Diploması Geleneğine Bir Bakış", *Kök Araştırmalar*, I/2, (1999), s. 97-112.
- Papazian, A.D., "Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans", *Banbar Mate-nadarani*, VI, (1962), s. 379-401.

- Papazian, A.D.**, *Persidskie dokumenty Matenadarana*, I/1, Erevan 1956.
- Paul, Jürgen**, "Inshā' Collections as a Source on Iranian History", *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 535-550.
- Pelliot, P.**, "Les documents mongols du Musée de Tehran", *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 31-44; Farsça terc. Ebû'l-Hasan Servkad Mukaddim, "Esnâd-i Mogûli-yi Mûze-yi Tahrân", *Âsâr-i Îrân*, III, Meşhed 1371/1992, s. 208-218
- Radloff, Wilhelm**, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, III, 's-Gravenhage 1960.
- Rahmetullâh Mihrâz**, *Bozorgân-i Şîrâz*, Tahrân 1348/1969.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh**, *Târih-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzân-Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî des Reşîd al-Dîn Fadlallâh b. 'Imâd al-Da-ula Abû'l-Hair*, London 1940.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh**, *Câmi'û't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aya Sofya, nr. 3034 (1 Muharrem 785 istinsah tarihli Arapça nüsha).
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh**, *Câmi'û't-tevârih*, III, neşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Alî-zâde, Baku 1957.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh**, *Vakf-nâme-yi Reb'î Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî-İrec Afşâr, Tahrân 2536/1977.
- Roemer, Hans Robert**, "Vorschläge zur Sammlung von Urkunden zur Geschichte des islamischen Persien", *ZDMG*, II, (1954), s. 362-370.
- Roemer, Hans Robert**, "Spätere Quellen zur vormongolischen Verwaltungsgeschichte Irans", *Scholia, Beiträge zur Türkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden 1981, s. 130-140.
- Roemer, Hans Robert**, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nâmâ des Abdallâh Marwârid in kritischer auswertung. Persischer text in Faksimile (Hs. Ist. Univ. F. 87)*, Wiesbaden 1952.

- Reychman, J. - Zajaczkowski, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, Türkçe terc. M.F. Atay, İstanbul 1993.
- Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988.
- Seyyid Muhammed Takî Mustafevî, *İklîm-i Pârs, âsâr-i târîhî ve emâkîn-i bâs-tânî-yi Fârs*, Tahrân 1343/1964.
- Stern, S.M., "Two Ayyubid Decrees from Sinai", *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 9-38.
- Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i divânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979.
- Spuler, Bertold, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden 1985⁴; Türkçe terc. Cemal Köprülü, *İran Moğolları*, Ankara 1957; Farsça terc. Mahmûd Mirâftâb, *Mogûl der-İrân*, Tahrân 1351/1972.
- Spuler, Bertold, "Quellenkritik zur Mongolengeschichte Irans", *ZDMG*, NF 17, (1938), s. 219-243.
- Şîrîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tahrân 1345/1966.
- Taneri, Aydın, "Selçuklu Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâretî", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, (1977), s. 17-54.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
- Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.
- Temir, Ahmet, "Die Arabisch-ugurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LVI, (1960), s. 232-240.
- [Togan], Ahmet-Zeki Validi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 1-42.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1987³.
- Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1941.
- Turan, Osman, "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Bellekten*, XVI/62, (1952), s. 251-260.

- Turan, Osman,** "Selçuklu Devrine Aid Köy Satışı Hakkında Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, 10, (1973), s. 127-131.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı,** "Gazi Orhan Bey Vakfıyesi, 724 Rebi'ü'l-ewvel-1324 Mart", *Belleten*, V/19, (1941), s. 277-288.
- Üçok, Bahriye,** *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993.
- Vassâf,** *Târîh-i Vassâf*, yay. M. İsfahânî, Tahrân 1338/1959; *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, yay. 'Abdu'l-Muhammed Âyetü, Tahrân 1372/1994.
- Vassâf,** *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3207 (IV. cildin Şa'bân 712 tarihli müellif nüshası).
- Watabe, Ryoko,** "The Local Administration of the Ilkhanid Dynasty: A Case of Fars", *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 12, Tokyo 1997, s. 185-216 (Japonca).
- Witteck, P.,** "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 161-164.

و متفرق نیز و توابع آن از استه که بنشیند و کسماه تمام است حال
 برو مقرر است و در این هیچ تغیر نرفته و هیچ افزوده را با او مجال شرکت
 و دخالت نیست بجز این سبب این حکم است در تمام که با همه انواع
 خاطر و متغیر باشد و هیچ تواریخ و بر شتاب بخاطر خود راه ندهد
 در جهات و در صورت همگی در این است اعمال که در این راه او نشان
 از خداست و غیر تفرک است و سبب این است که در این حال
 و در هر یک از این حکم العجوه باشد که در تمام در این احوال آن ولایت
 و در این امور و مهمات آورد و با جناب از صفت اوقات ناموده در علم ادب
 ممکن است هیچ صریح افزون را مجال که هیچ وجه از وجه متعرض احوال او نه و دم
 شرکت و در احوال نداشت اختیار و این خاطر متصل که گفته است
 احوال و مصیبات آنجا که تاریخ بر این که در خود مضطرب است کند و سرفوی
 از هر یک است کند و بر این از هر یک است که در تمام است فراخ او که در این
 زینت قضا و مسلمات و اعمی و متغیر همان و معلوم است هر دو عموم
 و ایا و عوطفان نیز و توابع و مضامین آن می باشد که فرزند اعز اکرم
 فلان ابناء که در تمام ملک و متفرق علی الطلاق خود خود است در هیچ
 هیچ کلمه او که در این و در صورت و در اوله نفس هر دو حال است و ملاحظه در وقت آن
 و در این احوال و عطفان و احوال علی و در متفرق و در هر یک از این است و در این
 و در این خود و عمل و متفرق و در عمل و امور و مهمات این طایفه را متغیر است

سواد اسم
 اللهمم الواحد القديم
 از حکم بر لیخ مملوک صاحب دین زکوی
 فرزند اعز اکرم فلان اتقاء الله تعالی و طلعه جانده که ترا دوست
 ۱۰۰۰

او نیز در محافظت و ولایت در جایا و رعیت و ضبط اموال در دین نامتین
 انفا و الاکان گوشه و قلم مفیدان و متعبدان از واجبات
 و اندوخته که هیچ افزوده بر ولایت و رعیت زور زیادیه رود و عینان
 سالو که متواتر آمد و دست نکند و تواتر که قفا محضت بود و ممکن
 برین عبودیت و اعتماد نمایند که بی نام الله عزوجل غیر الله المابک کز اول
 سید و وطن و سبانه در این علم با رباط اللوات

نوعی دیگر در سواد التمهید
 الخیرة للذات
 ابو سعید باقر بن ابی عبد الله

فلان فلان فلان سوری
 صاحب دیوان سوزک
 ملک الامرا مغرب العرش والحمد لله اوله والین دام حفظ و مرصفا
 اعطایان صاحبین محطایان سید فلان و سید فلان و صاحبان
 محطایان خواجهر محمد بن عبدالرحیم و خواجهرها امین احمد و نواب
 و متصرفان و متفحصان شرازند است بر وجهی که العرفه غایبان
 از متوجهات سینه عین و سبانه تا حدودی که در این عظمها
 و در اکان که در این سینه عظمها سواد التمهید درین وقت

۱۵
 ۱۶ العرفه غایبان

نواب ایشان نمودند که از ان وجه بعضی رسانیده اند و بعضی اعانت
 باقی مانده و رسانیده اند ازین وجهت بر اه باخ مران سب
 کذب و ظلم که ان وجه که تازیکه تعلق دارد و بعضی حکم
 برین و انرا سواد تمام و حال محال داده جواب کند و سب عذر
 و شقاق غنک کنند و در سنین اجمال نوزند که کتب که کتب
 الخواص امین الدین خواجهر محمد و سبانه و سبانه در سواد
 تلمذ و کتب و سبانه و سبانه در سواد و اعتماد برین سب
 جامع المصاحف غیر الله المابک کز اول سید و وطن و سبانه
 حامدا و مصليا و مسلما و سبانه و سبانه در سواد
 نوعی دیگر در سواد التمهید

الخیرة للذات
 ابو سعید باقر بن ابی عبد الله
 فلان فلان فلان سوری
 صاحب دیوان سوزک
 امیر موقوف فلان دام حفظ و حکام و نواب و متصرفان شریز
 در سواد در صدر فلان بود که در سبانه فلان صاحبان سبانه
 نیز برزیده و سبانه سبانه و سبانه و سبانه از سبانه

* شرازده جهان ۱۷

کمرده اند تا بجز ماده و در ادراک آن نظر مستند بر این است که
 در علم لغت باقرالدین ابابکر و جمال الدین صاحب جغتو بر این گفته اند که
 و مشرف اینجا بوده از طلبه زانند و کما حق الله فیهم فان و از آن
 دلال صمم است که در این کتب است بر این پایه و نوشته شود
 یا و از آن قیام نمایند و با باب جمالات زینت و حیاتی که از
 صفت صحت و کثرت است مخصوص است بر این که در این نظر بر این است
 که علم الدین غنی به اللغات اهل وطن

یاد ایزد
 در رسوای المصنف

کلام الحسن العظیم

ابو سعید باقر

دلال و نقل فلان و در
 صاحب روان درک

امر که در ام حواصیر
 و حکام و در و مشقه جان کثیره کما یکنون

بحال دارنده کتب دلال با در آورده و در این وجه گفته اند
 نموده که در این کتب است و زیادتی نموده و چون اجرت و کما یکنون

دارد بر استی داده است بر و اید و عوارض مزاج او قوی و غیره
 و غیره

و غیره

محذوف است از بحال او با در آورده و المجهول و از ماده بخانه او فرو
 و مصطلح است و نمایند و عثمان و محققان با کتب و نوروزی و غیره مصطلح
 نمایند و اگر کسی خلاف این معنی کرده است در بعضی از خواص است
 بر این جمله و از اعتقاد نمایند که کلام الدین صاحب جغتو
 یاد ایزد
 سلام الله علیهم

